

Surelerin Mekkîliği ve Medenîliği: 22/el-Ḥacc Suresi Örneği

ESRA GÖZELER

Ankara Üniv. İlahiyat Fakültesi

egozeler@divinity.ankara.edu.tr

<http://orcid.org/0000-0001-5439-9887>

Öz

‘Ulūmu’l-Ḳur’ān konulu kaynaklarda Kur’an surelerinin özellikleri hakkında bilgiler bulunmaktadır. Müfessirler arasında ihtilaf konusu olan bu özelliklerin genel nitelikler olup olmadığına belirlenmesi bu çalışmanın ilk tartışma konusunu oluşturmaktadır. İkinci tartışma konusu, surelerin nuzûl dönemini belirlemede üslup ve içerik özellikleri mi yoksa ayetlerin tarihî bağlamına dair rivayetlerin mi belirleyici olduğudur. Bu makale söz konusu iki hususu, nuzûl dönemi ihtilafı olan 22/el-Ḥacc suresi özelinde ele almakta ve tahlil etmektedir. Bu kapsamda önce on dört temel *‘ulūmu’l-Ḳur’ān* kaynağında surelerin özelliklerine dair bilgilerin nasıl bir tarihsel gelişim gösterdikleri mukayeseli olarak incelenmiş ve bunların ilgili sure bağlamındaki karşılıkları tespit edilmeye çalışılmıştır. Daha sonra da aynı surenin tarihsel bağlamına ışık tutan rivayetler üzerinden bunların geçerliliği sorgulanmıştır. Çalışmada, surelerin nuzûl dönemlerinin tespitinde belirleyici kaynağın, ayetlerin tarihî bağlamına dair rivayetler olduğu tesbit edilmekte ve gerek ‘üslup ve içerik’ eksenli gerek ‘rivayet’ eksenli yapılan inceleme sonucunda, el-Ḥacc suresinin nuzûl şartlarının Medine olduğu sonucuna ulaşılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: *‘ulūmu’l-Ḳur’ān*, Mekkî, Medenî, surelerin yapısı, el-Ḥacc suresi, üslup, içerik, rivayet, tarihî bağlam

Abstract

On Determining the Qur’anic Suras as Meccan or Medinan: *Sūrat al-Ḥajj* as a Case Study

This article contains two discussions. The first one is to determine whether or not the features of Meccan and Medinan suras presented in the classical *‘ulūm al-Qur’ān* sources are general descriptions. The second one is to examine which source is more decisive in determining the revelation period of a sura (i.e. Meccan or Medinan): is it the stylistic features and the content of the *suras* or the *riwāyas* about the historical contexts of verses? This article tackles these two issues by analyzing the *sūrat al-Ḥajj* as a case in point. To that end, I compare 14 classical sources in *‘ulūm al-Qur’ān* with a view to finding out the course of development of the feature of the *suras* over the years in a comparative fashion and to see what this amount to for the *sūrat al-Ḥajj*. After analyzing the stylistic features and the *riwāyas* pertaining to the historical contexts of the verses, I basically conclude that the *riwāyas* are more decisive in determining its revelation period and that *sūrat al-Ḥajj* is Medinan.

Keywords: *‘ulūm al-Qur’ān*, Meccan, Medinan, the structure of the suras, *Sūrat al-Ḥajj*, style, content, *riwāya*, historical context

Giriş

'*Ulūmu'l-Kur'ān*'a dair klasik eserlerin Mekkī ve Medenī surelerinin yapısı konusunda sunduğu içerik farklılık göstermektedir. Çağdaş dönem '*ulūmu'l-Kur'ān* veya tefsir usūlü çalışmalarında yer alan Mekkī ve Medenī sure özellikleri, erken/klasik kaynaklarda aynı çeşitlilikte zikredilmemiştir. Temel '*ulūmu'l-Kur'ān* eserlerinde ayet ve surelerin özelliklerine dair rivayetlerin incelenmesi, konunun literatür içerisindeki gelişimini belirlemek bakımından önemlidir. Müelliflerin vefat tarihlerini esas alarak kronolojik bir değerlendirmeye 'Abdullāh b. Vehb'in eseriyle başlanabilir.

'Abdullāh b. Vehb'in (ö.197/812) eseri *el-Cāmi'*de Kur'an'ın nuzūl tarihine dair rivayetler *el-aḥrūfu's-seb'a*, Kur'an'ın yazılması ve cem edilmesi konuları eksenindedir.¹ Mekkī-Medenī bilgisi bu eserde yer almamaktadır. 'Abdullāh b. Vehb, önce ve sonra nāzil olanı belirlemesi bakımından, bir ayetin tarihine ilişkin kayıtları *nesḥ* konusunda sunmaktadır.²

El-Hāriş el-Muḥāsibī (ö.243/857), '*ulūmu'l-Kur'āna* ilişkin konuları içeren eserinde, Mekkī-Medenī bilgisini veya Mekkī-Medenī sureleri ayrı bir başlık altında ele almaz. El-Muḥāsibī, bu konuyu *en-nāsiḥ ve'l-mensūḥ* bağlamında açıklamıştır.³ Eserde surelerin tertibinin *nesḥ* konusundan önce ele alınması dikkat çekicidir. Zira Mekkī-Medenī bilgisi ve *nesḥ* konuları, Kur'an ilimleri içerisinde tarih alanı kapsamındadır. El-Muḥāsibī'nin bu iki alanı bu şekilde ilişkilendirmesi, ayetlerin açıklanmasında erken döneme ait yöntemsel bir yaklaşım olarak değerlendirilebilir. El-Muḥāsibī'ye göre emir ve ahkâmın belirlenebilmesi için *nesḥ* konusunda bilinmesi gereken ilk husus Mekkī-Medenī surelerdir.⁴ İlgili bölümde bu girişi Mekkī-Medenī surelerin yapısına ilişkin nakledilen şu rivayetler takip etmektedir:

'Urve b. ez-Zubeyr (ö.94/713): Allah *ḥadd* (cezaî müeyyide) ve *ferīda* (mehir ve miras payı)⁵ [içeren ayetleri] Medine'de indirmiştir.

¹ Bkz. 'Abdullāh b. Vehb, *el-Cāmi' 'Ulūme'l-Kur'ān [keḏā]*, tah. ve ta'lik. Miklos Muranyi (Beirut: Dāru'l-Ğarbī'l-İslāmī, 2003), c.3, ss.26-31.

² Bkz. 'Abdullāh b. Vehb, *el-Cāmi'*, c.3, ss.64-83 ve ss.84-87.

³ Hüseyin el-Ğuvvetlī, "Şerḥ ve Telḥīş," el-Hāriş el-Muḥāsibī, *el-'Akl ve Fehmu'l-Kur'ān*, tah. Hüseyin el-Ğuvvetlī (Beirut: Dāru'l-Fikr, 1971), ss.255-256; Krş. Emrullah İşler, "Muhasibi ve Fehmü'l-Kur'an'ı," (yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Ankara Üniv., Ankara, 1989), s.80.

⁴ El-Hāriş el-Muḥāsibī, *el-'Akl ve Fehmu'l-Kur'ān*, tah. Hüseyin el-Ğuvvetlī (Beirut: Dāru'l-Fikr, 1971), s.394; Krş. İşler, "Muhasibi ve Fehmü'l-Kur'an'ı," ss.80-81.

⁵ Kur'an'da *ferīda* kelimesi "evlenme akdi gereği kadına ödenmesi gereken mehir ve mirasçılarının terikedeki payları" anlamlarında kullanılmaktadır. Bkz. Ali Bardakoğlu, "Ferāiz," *Türkiye Diyanet Vakfı İslām Ansiklopedisi (DİA)*, c.12, s.362.

El-umem (milletlere) ve *el-ḳurūn* (çağlara) dair [ayetler] Mekke'de nâzil olmuştur.⁶

'Alḳame (ö.62/682): Kur'an'da *yā eyyuhā'n-nās* içeren [ayet] Mekkî, *yā eyyuhā'llezīne āmenū* içeren [ayet] Medenîdir.⁷

Eḳ-Ḍaḥḥāk (ö.105/723): *Yā eyyuhā'llezīne āmenū* [şeklinde başlayan] her ayet Medîne'de, *yā eyyuhā'n-nās* [şeklinde başlayan] her ayet Mekke'de inmiştir.⁸

Birinci rivayette surelerin içeriği genel bir çerçeveye sunulmuş olup, 'konu ve tarih' özelinde bir tanımlama yapılmıştır. İkinci ve üçüncü rivayetlerde ise filolojik bir özellik (hitap) surenin nuzûl döneminin tespitinde ölçüt olarak nakledilmiştir. Bu ölçüt, 'dil ve tarih' özelinde bir betimlemedir. Eḳ-Ḍaḥḥāk'a dayanan üçüncü rivayetin, ikinci rivayetten farkı ise 'her ayet' (*kullu āyetin*) kaydını içermesidir. Bu hitapların Mekkî-Medenî olmasına ilişkin bir istisnası zikredilmemektedir. '*Kullu āyetin*' ifadesinin rivayetin nakli sürecinde eklenmiş olması da muhtemeldir.

Klasik dönem '*ulūmu'l-Ḳur'ān* kaynaklarından biri olarak kabul edilen *Muḳaddimetu Cāmi'i't-Tefāsīr*'de er-Rāğib el-İşfehānî (ö.5/11. yüzyılın ilk çeyreği), sureleri Mekkî ve Medenî olmaları açısından ele almaz, müfessirin bilmesi gereken ilimler arasında da bu konuyu zikretmez.⁹ El-İşfehānî'nin ayet ve sureleri tarih alanıyla ilişkilendirdiği alan *nesḥ* konusu olmuştur.¹⁰

El-Ḳāḏī Ebū Bekr İbnu'l-'Arabî'nin (ö.543/1148) '*ulūmu'l-Ḳur'ān* alanında değerlendirilen eseri *Ḳānūnu't-Te'vīl* ağırlıklı olarak ilim tahsil etmenin önemi, bunun için yapılacak seyahatler, kendi ilmî seyahatleri ve ilim insanlarıyla yaptığı müzakereleri içermektedir.¹¹ Mekkî-Medenî konusu eserde müstakil bir başlık olarak yer almamaktadır. Diğer taraftan *el-ḥurūfu'l-muḳaṭṭa'a* ve *muḥkem-muteşābih* bu eserin konuları arasındadır.¹² İbnu'l-'Arabî, *en-Nāsīḥ ve'l-Mensūḥ* adlı eserinde ise Mekkî-Medenî surelere ilişkin rivayetlere yer vermektedir. Eserde, 2/el-Baḳara suresinin nuzûl dönemine ilişkin açıklamadan sonra "*zikru mā nezele mine'l-Ḳur'āni*

⁶ El-Muḥāsibî, *el-'Aḳl ve Fehmu'l-Ḳur'ān*, s.394.

⁷ El-Muḥāsibî, *el-'Aḳl ve Fehmu'l-Ḳur'ān*, ss.396-397.

⁸ El-Muḥāsibî, *el-'Aḳl ve Fehmu'l-Ḳur'ān*, s.397.

⁹ Er-Rāğib el-İşfehānî, *Muḳaddimetu Cāmi'i't-Tefāsīr ma'a Tefsīri'l-Fātiḥa ve Meṭālî'i'l-Baḳara*, tah. Ahmed Hasan Ferḥāt (El-Kuveyt: Dāru'd-Da've, 1984), ss.94-96.

¹⁰ Er-Rāğib el-İşfehānî, *Muḳaddimetu Cāmi'i't-Tefāsīr*, ss.82-85.

¹¹ Krş. Bilal Gökür, "Konulu Tefsir: Hedef, İmkân ve Sınırları," Bilal Gökür ve diğerleri (ed.), *Tarihten Günümüze Kur'an'a Yaklaşımlar* (İstanbul: İlim Yayma Vakfı, 2010) içinde, ss.463-465.

¹² İbnu'l-'Arabî, *Ḳānūnu't-Te'vīl*, tah. Muhammed Suleymānî (Cidde: Dāru'l-Ḳible li'ş-Şeḳāfeti'l-İslāmiyye & Beyrut: Mu'essesetu 'Ulūmi'l-Ḳur'ān, 1986), ss.427-428 ve s.663.

bi-Mekke” başlığı altında Mekkī-Medenī sure tertipleri nakledilmektedir.¹³ İbnu'l-‘Arabī, aynı bağlamda surelerin özelliklerine ilişkin şu ölçütü kaydetmektedir: “Müfessirler *yā eyyuhā'n-nās* hitabının Mekkī, *yā eyyuhā'lleżīne āmenū* hitabının ise Medenī olduğu konusunda ittifak etmişlerdir.”¹⁴

İbnu'l-Cevzī (ö.597/1208) Mekkī ve Medenī surelerin ayırımını, *Funūnu'l-Efnān*'da müstakil bir bölümde sunmaktadır.¹⁵ O, bu bölümün girişine, konunun ihtilafı olduğunu belirterek başlamaktadır. Bu kısa bölüm bir sure tertibi ile tamamlanmaktadır.¹⁶ Surelerin özellikleri bu bölümün konusu olmamıştır.

Sistematik *‘ulūmu'l-Ḳur‘ān* kaynaklarından birinin müellifi eṭ-Ṭūfī (ö.716/1316), Mekkī-Medenī konusuna *el-İksīr fī Ḳavā‘idi't-Tefsīr*'de yer vermemektedir.¹⁷ *Ma'nevī* ilimler arasında sunduğu *nāsīh-mensūh* ayetler,¹⁸ eṭ-Ṭūfī'nin ilgi alanında olmasına rağmen Mekkī-Medenī bilgisi, müfessirin dikkate alması gereken ilimler arasında da zikredilmemektedir. Dolayısıyla ayet ve surelerin özellikleri bağlamında *el-İksīr*, kendinden sonraki eserlere kaynaklık teşkil etmez. Bununla birlikte eṭ-Ṭūfī kendi listesini tamamladıktan sonra bu zorunlu ilimler konusunda farklı tercihlere işaret etmektedir. Örneğin, bazıları tefsir için gerekli ilimleri lafzī ilimler, kıssalar ve fıkıh ile belirlemiştir. Bu tasnifte surelerin temel içeriklerinden biri olan ‘kıssa’ konusunun müfessir için gereken ilimler arasında zikredilmesi dikkat çekmektedir. Eṭ-Ṭūfī, müfessir için bilinmesi zorunlu alanı *esbābu'n-nuzūl* ve *tefsīr* içeren hadis ilmiyle sınırlayanların olduğunu da nakletmektedir.¹⁹ Bu sınıflandırma *naḳlī* ilimleri bir araya getirmesi bakımından önemlidir.

İsminde *uṣūlu't-tefsīr* ifadesinin kullanıldığı klasik dönem kaynaklardan İbn Teymiyye'nin (ö.728/1316) *Muḳaddime*'sinin tefsirin tanımını, kaynaklarını, sınırlarını, ilkelerini belirlemesi, Mu‘tezilī ve Şi‘î tefsirleri değerlendirmesi bakımından ‘tefsir tarihi’ içeriği arz etmektedir.²⁰

¹³ İbnu'l-‘Arabī, *en-Nāsīh ve'l-Mensūh fī'l-Ḳur‘āni'l-Kerīm*, tah. ‘Abdulkebir el-‘Alevī el-Medğarī (Kahire: Mektebetu'ş-Şekāfeti'd-Dīniyye, 1992), c.2, s.9-13.

¹⁴ İbnu'l-‘Arabī, *en-Nāsīh ve'l-Mensūh*, c.2, s.13.

¹⁵ İbnu'l-Cevzī, *Funūnu'l-Efnān fī 'Uyūni 'Ulūmi'l-Ḳur‘ān*, tah. Ḥasen Dīyā'uddīn 'İṭr (Beyrut: Dāru'l-Beşā'iri'l-İslāmiyye, 1987), ss.335-340.

¹⁶ İbnu'l-Cevzī, *Funūnu'l-Efnān*, s.337-338.

¹⁷ Krş. Mustafa Karagöz, “*el-İksir fī Kavā‘idi't-Tefsīr* Örneğinde ‘Tefsir Usulü’ Yazımına Bir Katkı,” *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9:17 (2010/1), s.190.

¹⁸ Eṭ-Ṭūfī, *el-İksir fī Kavā‘idi't-Tefsīr*, tah. ‘A. Ḥuseyn (Kahire: Mektebetu'l-‘Ādāb, 1977), ss.51-54.

¹⁹ Bkz. Eṭ-Ṭūfī, *el-İksir fī Kavā‘idi't-Tefsīr*, s.54.

²⁰ Bkz. İbn Teymiyye, *Muḳaddime fī Uṣūli't-Tefsīr*, tah. ‘Adnān Zerzūr (El-Kuveyt: Dāru'l-Ḳur‘āni'l-Kerīm, 1972).

Dolayısıyla bu eser, ayet ve surelerin tasnifi ve özellikleri bakımından bilgi sunmamaktadır.

Endülüs ulemasından İbn Cuzeyy (ö.741/1340), *et-Teshîl fî 'Ulûmi't-Tenzîl*'in mukaddimesinde *'ulûmu'l-Şur'âna* ilişkin 12 ayrı maddeyi (*bâb*) açıklamaktadır. Mekkî-Medenî konusunu, Kur'an'ın nuzûlüne ilişkin meseleleri açıkladıktan sonra, ikinci maddede ele almaktadır. İbn Cuzeyy için Mekkî-Medenî surelerin belirlenmesinde –diğer görüşlere yer verilmeksizin– hicret ölçütü olmuştur.²¹ İbn Cuzeyy, surelerin içeriklerine ilişkin ise şunları nakletmektedir:

Mekkî surelerde *akâ'idin* isbatı, müşriklerin [iddialarına] cevap, peygamber kıssaları vardır.

Medenî surelerde ahkâm, Yahudi ve Hıristiyanlara [iddialarına] cevap, münafıklar, fetvalar, Hz. Muhammed'in (s.a.v.) gazveleri vardır.

Yâ eyyuhâ'llezîne âmenû [hitabı] Medenîdir; *yâ eyyuhâ'n-nâs* [hitabı] Mekkî ve Medenî [surelerde] geçmektedir.²²

İncelediğimiz literatür içerisinde surelerin özelliklerine dair el-Muḥāsibî'nin naklettiği rivayetlerden sonra en detaylı açıklama İbn Cuzeyy'e aittir. İbn Cuzeyy'in bu tanımlamasında Mekke dönemine ilişkin iman; Medine dönemi için Yahudi ve Hıristiyanlar ve gazve konuları ilk kez zikredilmiş olmaktadır. İbn Cuzeyy, Yahudiler ve Hıristiyanları, *ehl-i kitâb* olarak değil, ayrı ayrı muhataplar olarak zikretmektedir. Bu tanımlamada *yâ eyyuhâ'n-nâs* hitabının sadece Mekkî olmadığına belirtilmesi, bu ölçütün Medenî de olabileceğini göstermesi bakımından önemlidir.

Ulûmu'l-Şur'ân literatürünün çerçevesini belirleyen ez-Zerkeşî (ö.794/1392) Mekkî-Medenî surelerin özelliklerine dair iki rivayete yer vermektedir. Birinci rivayet İbn Mes'ûd'dan (ö.32/652-53) nakledilmektedir:

İçinde *yâ eyyuhâ'n-nâs* [hitabı], *kellâ* [lafzı], başında *tehecci* harfî (el-Bakara, Âlu 'İmrân ve er-Ra'd dışında), Âdem ve İblîs kıssası (el-Bakara dışında), peygamber kıssaları ve geçmiş milletler zikredilen her sure Mekkîdir. Ve içinde *ferîda* (mehir ve miras payı) veya *hadd* (cezaî müeyyide) olan her sure Medenîdir.²³

Ez-Zerkeşî'nin, İbn Ebî Şeybe'nin (ö.235/849) *el-Muşannef* adlı eserinden naklettiği ikinci rivayet sadece “içinde *yâ eyyuhâ'n-nâs* ile nâzil

²¹ İbn Cuzeyy, *et-Teshîl fî 'Ulûmi't-Tenzîl*, tah. Muḥammed Sâlim Hâşim (Beirut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1995), c.1, s.7.

²² İbn Cuzeyy, *et-Teshîl*, c.1, s.8.

²³ Ez-Zerkeşî, *el-Burhân fî 'Ulûmi'l-Şur'ân*, tah. Muḥammed Ebû'l-Faḍl İbrâhîm (Kahire: Mektebetu Dâri't-Turâs, [1957]), c.1, s.189.

olan her ayetin Mekkî, *yâ eyyuhâ'llezîne âmenû* ile nâzil olan her ayetin Medenî” olduğu bilgisini içermektedir.²⁴ Bu rivayet akabinde ez-Zerkeşî, iki farklı hitabın istisnalarını da zikretmektedir.²⁵ Rivayetlerde ‘her (*kull*)’ lafzı dikkat çeker. Birinci rivayette Medenî surelere ilişkin tek bir özellik zikredilir; bu da konu merkezlidir. İbn Cuzeyy’den sonra surelerin özelliklerinin ez-Zerkeşî’nin naklettiği bu rivayetlerle çoğaldığı görülmektedir.

El-Kâfiyecî (ö.879/1474), eserinde sure ve ayet kelimelerini tanımlar;²⁶ ancak Mekkî-Medenî konusuna yer vermez. *Et-Teysîr*’de tefsirin muhtaç olduğu 15 ilim arasında *nâsih* ve *mensüh* ayetler ve *esbâbu'n-nuzûl* yer almakla birlikte Mekkî-Medenî ilmi zikredilmez.²⁷ Bu listede tefsir için gerekli olan ilimlerden biri olarak sunulan *âsâr* ve haberler ilminin tanımı şu şekildedir: “Peygamberlere ve geçmiş zamanlara ait, Kur’an surelerinin ihtiva ettiği kıssaları şerh etmektir.”²⁸ Bu tanım surelerin içerik özelliklerine ilişkin bir bilgi sunar ve konuyu tarih ilmi ile ilişkilendirir. El-Kâfiyecî, ayetlerin tarihî bağlamlarına dair *nesih* ve *esbâbu'n-nuzûl* konularını daha detaylı bir şekilde incelemektedir.²⁹

Es-Suyûtî’nin (ö.911/1505) *el-İtkân*’da çeşitli kaynaklardan rivayetlere dayanarak sunduğu surelerin karakteristikleri şu şekilde tasnif edilebilir:

Yâ eyyuhâ'llezîne âmenû [hitabı bulunan ayetler] Medine’de; *yâ eyyuhâ'n-nâs* veya *yâ benî âdem* [hitabı bulunan ayetler] Mekke’de nâzil olmuştur.

Yâ eyyuhâ'llezîne âmenû [hitabı bulunan ayetler] Medenîdir; ancak *yâ eyyuhâ'n-nâs* [hitabı bulunan ayetler] Medenî de olabilir.

Kellâ lafzını içeren sureler Mekkîdir.

Başında *el-ğurûfu'l-muğaţta'a* bulunan sureler (el-Bağara, Âlu ‘İmrân ve er-Râ’d hariç) Mekkîdir.

Secde ayetini içeren sureler Mekkîdir.

Mufaşşal sureler Mekke’de nâzil olmuştur.

Geçmiş milletlerin, çağların, peygamber kıssalarının zikredildiği [sureler] Mekke’de inmiştir.

²⁴ Ez-Zerkeşî, *el-Burhân*, c.1, s.189.

²⁵ Ez-Zerkeşî, *el-Burhân*, c.1, ss.190-191.

²⁶ El-Kâfiyecî, *Kitâbu't-Teysîr fî Kavâ'idî 'İlmi't-Tefsîr*, tah. ve terc. İsmail Cerrahoğlu (*Kitâbü't-Taysîr Fî Kavâ'idî 'İlmi't-Tafsîr* [keza]) (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1974), s.16.

²⁷ El-Kâfiyecî, *Kitâbu't-Teysîr*, s.10-12.

²⁸ El-Kâfiyecî, *Kitâbu't-Teysîr*, s.11 (aynı eserde Türkçe tercümesi, s.52).

²⁹ El-Kâfiyecî, *Kitâbu't-Teysîr*, ss.25-26 ve ss.36-41.

El-ferâ'id (mehir ve miras payı), *hadd* (cezaî müeyyide) ve *es-sunen* (ahkâm) Medine'de nâzil olmuştur.

Münafıkları konu edinen sureler Medenîdir.³⁰

Büyük oranda ez-Zerkeşî'yi takip etmesine rağmen es-Suyûfî'nin naklettiği açıklamalarda surelerin özelliklerinde yeni eklemeler görülmektedir. Bu rivayetlerde ilk kez zikredilen ölçütler Mekkî sureler için secde ayetleri; Medenî sureler için *el-ferâ'id*, ahkâm ve münafıklar konuları olmuştur. Ayrıca İbn Cuzeyy'in tanımlamasında geçtiği gibi, es-Suyûfî'nin İbn 'Atiyye (ö.541/1147) ve İbnu'l-Feras'e (ö.599/1203) dayanarak naklettiği *yâ eyyuhâ'n-nâs* hitabının sadece Mekkî olmadığına zikredilmesi, bu özelliğin Medenî surelerde olabileceğini işaret etmesi açısından önemlidir.

Es-Suyûfî 'konu özelinde' ilk nâzil olan ayetleri de nakletmektedir. Bu rivayetlerin muhteva ile nuzûl döneminin ilişkisinin tespit edilebilmesinde değeri söz konusudur. Örneğin içki ile ilgili ilk nâzil olan ayetin, 2/el-Bakara suresi 219. ayet olduğuna dair rivayet, bu konudaki diğer ayetlerin kronolojik sıralamasını belirlemede kaynaklık teşkil eder.³¹ Benzer şekilde, yiyecekler (*el-eṭime*) konusunun önce Mekke (6/En'âm:145 ve 16/Naḥl:114) sonra Medine (2/el-Bakara:173 ve 5/el-Mâ'ide:3) dönemlerinde nâzil olduğuna dair bir rivayet nakledilmiştir.³² Yine "3/Âlu 'İmrân suresinin ilk nâzil olan ayetinin, 138. ayet ve sonra surenin kalanının Uḥud günü nâzil olduğuna (*ṣumme unzilet baḳiyyetuhâ yevme Uḥud*)" ilişkin rivayet³³ ayetin konusu ile nuzûl tarihi arasında bir ilişki oluşturmaktadır.

İbn 'Aḳile el-Mekkî'nin (ö.1150/1737) *ez-Ziyâde ve'l-İḥsân fî 'Ulûmi'l-Kur'ân* adlı eserinde Mekkî ve Medenî sure tertipleri ve nuzûl dönemi ihtilafı sureler, ilk ele alınan konulardır.³⁴ Surelerin özelliklerine ilişkin bilgiler, *ez-Ziyâde ve'l-İḥsân*'da "Medenî surelerdeki Mekkî ayetler, Mekkî surelerdeki Medenî ayetler" bölümünde nakledilmiştir. Bu rivayetleri şöyle sıralayabiliriz:

Yâ eyyuhâ'llezîne âmenû [hitabı olan ayet] Medine'de, *yâ eyyuhâ'n-nâs* [hitabı olan ayet] Mekke'de nâzil olmuştur.

³⁰ Es-Suyûfî, *el-İtkân fî 'Ulûmi'l-Kur'ân*, tah. Merkezu'd-Dirâsâti'l-Kur'âniyye (Medine: Mucemma'u'l-Melik Fehd li-Tiba'âti'l-Muşâfî's-Şerîf, tsz.), c.1, ss.106-109.

³¹ Es-Suyûfî, *el-İtkân*, c.1, s.173.

³² Es-Suyûfî, *el-İtkân*, c.1, s.173.

³³ Es-Suyûfî, *el-İtkân*, c.1, s.175.

³⁴ İbn 'Aḳile el-Mekkî, *ez-Ziyâde ve'l-İḥsân fî 'Ulûmi'l-Kur'ân* (eş-Şâriḳa: Câmî'atu's-Şâriḳa, 2006), c.1, ss.204-217.

Başında *hurūfu't-teheccī* olan Mekkīdir (el-Bakara, Ālu 'İmrān ve er-Ra'd hariç).

İçinde Ādem ve İblīs kıssası olan Mekkīdir (el-Bakara hariç).

Peygamber kıssaları ve geçmiş milletleri içeren her sure Mekkīdir.

İçinde *ferīda* (mehir ve miras payı) veya *hadd* (cezai müeyyide) olan Medenīdir.³⁵

El-İtkān'ı tamamlamak üzere yazılmış olan ve *el-İtkān*'ın "tehzibi" olarak addedilen³⁶ *ez-Ziyāde*'de surelerin özellikleri konusunda yeni bir ekleme görülmemektedir.

Veliyyullāh ed-Dihlevī'nin (ö.1176/1764) eserinde Mekkī-Medenī bilgisi yer almaz. *El-Fevzu'l-Kebīr*'de surelere ilişkin bilgiler "Fī Tertibi'l-Kur'āni'l-Kerīm ve Uslūbi's-Suver Fīhi" başlığı altında sunulmuştur. Bu açıklamalar surelerin uzunluklarına göre tasnifi (*tivāl, mi'ūn, meṣānī* ve *mufaṣṣal*),³⁷ surelerin başlangıcı ve sonu³⁸ ve belîğ ifadeler³⁹ üzerinedir. Ed-Dihlevī'nin ayet ve sureleri tarih alanıyla ilişkilendirdiği alanlar, *esbābu'n-nuzūl* ve *nesh* olmuştur.⁴⁰

Çağdaş dönemde telif edilen ve çağdaş tefsir usulü çalışmalarının temel kaynaklarından *ez-Zurkānī*'nin (ö.1948) zikrettiği özellikler sırayla şunlardır:

Kellā lafzının olduğu her sure Mekkīdir.

İçinde secde olan her sure Mekkīdir, Medenī değildir.

Başında *hurūfu't-teheccī* olan her sure Mekkīdir (el-Bakara ve Ālu 'İmrān hariç; er-Ra'd suresi ihtilafı).

Peygamber kıssalarının ve geçmiş milletlerin yer aldığı her sure Mekkīdir (el-Bakara hariç).

Ādem ve İblīs kıssasının yer aldığı her sure Mekkīdir (el-Bakara hariç).

İçinde *yā eyyuhā'n-nās* olan ve *yā eyyuhā'llezīne āmenū* olmayan her sure Mekkīdir. (Ancak el-Hacc suresinde bu şekilde olmuştur.)

Mufaṣṣaldan olan her sure Mekkīdir.

³⁵ İbn 'Akīle, *ez-Ziyāde ve'l-İhsān*, c.1, ss.219-221.

³⁶ Abdulhamit Birışık, "İbn Akīle," *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, c.19, s.305; Abdulhamit Birışık, "Muhammed b. Akīle ve Ez-Ziyāde ve'l-İhsān fī 'Ulūmi'l-Kur'ān'ı," (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Marmara Üniv., İstanbul, 1990), s.53.

³⁷ Ed-Dihlevī, *el-Fevzu'l-Kebīr fī Uṣūli't-Tefsīr* (Dimeşq: Dāru'l-Ğavṣānī li'd-Dirāsāti'l-Kur'āniyye, 2008), ss.103-104.

³⁸ Ed-Dihlevī, *el-Fevzu'l-Kebīr*, ss.105-106.

³⁹ Ed-Dihlevī, *el-Fevzu'l-Kebīr*, ss.106-107.

⁴⁰ İlgili bölümler için bkz. ed-Dihlevī, *el-Fevzu'l-Kebīr*, s.57 ve s.69.

İçinde *el-hudūd* (ceza) ve *el-ferā'id* (mehir ve miras payı) olan her sure Medenîdir.

İçinde savaşa izin veren ve savaş ahkâmı içeren her sure Medenîdir.

Münafıkların zikredildiği her sure Medenîdir (el-'Ankebūt suresi hariç).⁴¹

Ez-Zurkânî, bu bölümde ez-Zerkeşî ve es-Suyûfî'yi tekrar etmekte ve onların naklettiği rivayetleri birleştirmektedir. Ez-Zurkânî'nin eklediği tek özellik, savaş konusunun Medenî olduğudur.

Klasik *ulūmu'l-Ḳur'ân* kaynaklarının Mekkî ve Medenî ayet ve surelerin özelliklerine ilişkin naklettikleri bu *kiyāsî* bilgileri şu şekilde özetleyebiliriz:

1. İstisnaları olmakla birlikte Mekkî surelerin özellikleri dil alanında, Medenî surelerin özellikleri ise içerik alanında odaklanmaktadır.

2. Surelerin karakteristik özellikleri, incelediğimiz ilgili literatür içerisinde çoğalarak gelişme göstermiştir. Bu artış klasik dönemde el-Muhāsibî, İbn Cuzeyy, ez-Zerkeşî, es-Suyûfî ve çağdaş dönemde ez-Zurkânî'nin eserlerinde görülmektedir.

3. Akâid, gazve, Yahudiler ve Hıristiyanlar konuları ilk defa ve sadece İbn Cuzeyy'in tasnifinde yer almaktadır.

4. Kıssaların yer aldığı surelerin Mekkî olması konusunda el-Muhāsibî, İbn Cuzeyy ve es-Suyûfî'nin naklettiği rivayetlerde istisna bir sure ismi zikredilmez. Ez-Zerkeşî, sadece Âdem-İblîs kıssası bağlamında el-Bakara suresini ayrı tutmaktadır. Ez-Zurkânî ise "peygamber kıssalarının ve geçmiş milletlerin yer aldığı sureler Mekkîdir" özelliğine, el-Bakara suresinin hariç olduğunu eklemektedir.

5. *Ulūmu'l-Ḳur'ân* yazarları, ayetlerin tarihî bağlamına dair rivayetleri ve bilgileri içermesi açısından *nesh* ve *esbābu'n-nuzûl* konularına daha çok ilgi göstermişlerdir. Naklî bir ilim olması açısından Mekkî-Medenî konusu, gelenekte, *esbābu'n-nuzûl* ve *nesh* ilimleri içerisinde değerlendirilmiş olabilir.

Ulūmu'l-Ḳur'ân kaynaklarının sunduğu Mekkî ve Medenî ayet ve surelerin özelliklerine dair bu değerlendirmelerden sonra nuzûl dönemi ihtilafı olan el-Hacc suresinin analizine başlayabiliriz.⁴² Surenin nuzûl

⁴¹ Ez-Zurkânî, *Menāhilu'l-İrfān fî 'Ulūmi'l-Ḳur'ân* (Beyrut: Dāru İhyā'it-Turāsi'l-'Arabî, 1998), ss.143-144.

⁴² Kur'an surelerinin yapısal ve tematik özellikleri tefsir araştırmalarının konusu olmuştur. Bu çalışmalardan bazıları şunlardır (alfabetik sırayla): A. H. Mathias Zahniser, "The Word of God and the Apostleship of 'Īsā: A Narrative Analysis of Āl 'Imrān (3):33-62," *Journal of Semitic Studies* 37:1 (1991), ss.77-112; Zahniser, "Sūra as Guidance and Exhortation: The Composition of *Sūrat al-Nisā*," Asma Afsaruddin & A. H. Mathias Zahniser (ed.), *Humanism, Culture, and Language in the Near East: Studies in Honor of Georg Krotkoff* (Winone Lake, Indiana: Eisenbrauns, 1997) içinde, ss.71-85; Zahniser,

döneminin belirlenmesinde kullanılan yöntemin üç eksenidir. Birinci eksen, surenin nuzûl dönemine (Mekke veya Medine) dair hem İslam

“Major Transitions and Thematic Borders in Two Long Sûras: al-Baqara and al-Nisâ’,” Issa J. Boulatta (ed.), *Literary Structures of Religious Meaning in the Qur’an* (Richmond: Curzon, 2000) içinde, ss.26-55; A. H. Johns, “Reflections on the Dynamics and Spirituality of *Sûrat al-Furqân*,” Issa J. Boulatta (ed.), *Literary Structures of Religious Meaning in the Qur’an* (Richmond, Surrey: Curzon, 2000) içinde, ss.188-227; Angelika Neuwirth, “From the Sacred Mosque to the Remote Temple: *Sûrat al-İsrâ’* between Text and Commentary,” Jane Dammen McAuliffe, Barry D. Walfish, and Joseph W. Goering (ed.), *With Reverence for the Word: Medieval Scriptural Exegesis in Judaism, Christianity, and Islam* (New York: Oxford University Press, 2003) içinde, ss.376-407; Neuwirth, *Studien zur Komposition der mekkanischen Suren* (Berlin & New York: De Gruyter, 1981); Neuwirth, “Images and Metaphors in the Introductory Sections of the Makkan Sûras,” Colin Turner (ed.), *The Koran: Critical Concepts in Islamic Studies* (London & New York: Routledge, 2004) içinde, ss.244-273; Neuwirth, “Referentiality and Textuality in *Sûrat al-Hijr*: Some Observations on the Qur’anic ‘Canonical Process’ and the Emergence of a Community,” Issa J. Boulatta (ed.), *Literary Structures of Religious Meaning in the Qur’an* (Richmond, Surrey: Curzon, 2000) içinde, ss.143-172; Neuwirth, “Qur’anic Literary Structure Re-visited. *Sûrat al-Rahmân* Between Mythic Account and Decodation of Myth,” Stefan Leder (ed.), *Storytelling in the Framework of Non-fictional Arabic Literature* (Wiesbaden: Harrassowitz, 1998) içinde, ss.388-420; Arne A. Ambros, “Die Analyse von Sure 112: Kritiken, Synthesen, neue Ansätze,” *Der Islam* 63:2 (2009), ss.219-247; Bilal Gökkir, “Form and Structure of Sura Maryam-A Study from Unity of Sura Perspective,” *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16:1 (2006), ss.1-16; David E. Smith, “The Structure of al-Baqarah,” *The Muslim World* 91 (2001), ss.121-136; Hannelies Koloska, *Offenbarung, Ästhetik und Koranexegese: Zwei Studien zu Sure 18 (al-Kahf)* (Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2015); Ian Richard Netton, “Towards a Modern Tafsîr of *Sûrat al-Kahf*: Structure and Semiotics,” *Journal of Qur’anic Studies* 2:1 (2000), ss.67-87; M. A. S. Abdel Haleem, “The Story of Joseph in the Qur’an and the Old Testament,” *Islam and Christian-Muslim Relations* 1:2 (1990), ss.171-191; M. O. Klar, “Through the Lens of the Adam Narrative: A Re-consideration of *Sûrat al-Baqara*,” *Journal of Qur’anic Studies* 17:2 (2015), ss.24-46; Marianna Klar, “Re-examining Textual Boundaries: Towards a Form Critical *Sûrat al-Kahf*,” Majid Daneshgar, Walid A. Saleh (ed.), *Islamic Studies Today: Essays in Honor of Andrew Rippin* (Leiden: Brill, 2016) içinde, ss.215-238; Klar, “Text Critical Approaches to Sura Structure: Combining Synchronicity with Diachronicity in *Sûrat al-Baqara*. Part One,” *Journal of Qur’anic Studies* 19:1 (2017), ss.1-38; Mehmet Paçacı, “‘De ki: Allah Bir [أنا/أنا]’dir’ -İhlas Suresi’nin Sami Geleneği Perspektifinden Bir Tefsiri,” *İslâmîyât* 1:3 (1998), ss.49-71; Michel Cuypers, *Le festin: une lecture de la sourate al-Ma’ida* (Paris: Lethielleux, 2007); Munther Younes, “Charging Steeds or Maidens Doing Good Deeds? A Re-Interpretation of Qur’an 100 (al-âdiyât),” *Arabica* 55 (2008), ss.362-386; Mustafa Öztürk & Hadiye Ünsal, “Evvelü Mâ Nezel Meselesi Bağlamında Erken Dönem Mekki Surelerin Kavram ve Anlam Dünyası,” Mesut Okumuş (ed.), *Kur’an Nüzulünün Mekke Dönemi Sempozyumu* (Çorum: Çorum Belediyesi Kültür Yayınları, 2013) içinde, ss.93-143; Mustansir Mir, “Elephants, Birds of Prey, and Heaps of Pebbles: Farâhi’s Interpretation of *Sûrat al-Fîl*,” *Journal of Qur’anic Studies* 7:1 (2005), ss.33-47; Neal Robinson, “*Sûrat Âl İmrân* and Those with the Greatest Claim to Abraham,” *Journal of Qur’anic Studies* 6:2 (2019), ss.1-21; Neal Robinson, “Hands Outstretched: Towards a Re-reading of *Sûrat al-Mâ’ida*,” *Journal of Qur’anic Studies* 3:1 (2001), ss.1-19; Neal Robinson, “The Structure and Interpretation of *Sûrat al-Mu’minûn*,” *Journal of Qur’anic Studies* 2:1 (2000), ss.89-106; Nicolai Sinai, “An Interpretation of *Sûrat al-Najm* (Q. 53),” *Journal of Qur’anic Studies* 13:2 (2011), ss.1-28; Raymond K. Farrin, “Surat al-Baqara: A Structural Analysis,” *The Muslim World* 100 (2010), ss.17-32; Salwa M. S. el-Awa, *Textual Relations in The Qur’an: Relevance, coherence and structure* (New York: Routledge, 2006); Selim Türcan, “Kur’an’ın İfade Kalıpları Nüzul Kronolojisini Aydınlatabilir mi? Müzzemmil Suresi Örneğinde Bir Yöntem Denemesi,” *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9:17 (2010), ss.67-100; S.Türcan & Ömer Dinç, “Kur’an’ın İfade Kalıpları Nüzul Kronolojisini Aydınlatabilir mi? Fâtiha Suresinin Nüzul Zamanına İlişkin Bir Değerlendirme,” *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14:28 (2015), ss.5-34; S. M. Toorawa, “*Sûrat Maryam* (Q. 19): Lexicon, Lexical Echoes, English Translation,” *Journal of Qur’anic Studies* 13:1 (2011), ss.25-78; Uri Rubin, “The Shrouded Messenger: On the Interpretation of al-Muzzammil and al-Muddaththir,” *Jerusalem Studies of Arabic and Islam* 16 (1993), ss.96-107; W. A. Saleh, “End of Hope Suras 10-15, Despair and a Way Out of Mecca,” A. Neuwirth & Michael A. Sells (ed.), *Qur’anic Studies Today* (New York: Routledge, 2016) içinde, ss.105-123.

geleneğindeki görüşlerin hem de batılı araştırmacıların tercihlerinin değerlendirilmesidir. İkinci eksen surenin içeriğinin ve üslup özelliklerinin Kur'an bütünlüğünde karşılaştırarak incelenmesidir. Böylelikle surede geçen bir kavramın veya konunun ağırlıklı olarak hangi dönemin niteliği veya hangi döneme özgü olduğu belirlenebilmektedir. Bu eksen bağlamında ayrıca surelerin yapısına ilişkin klasik *'ulūmu'l-Ḳur'ān* kaynaklarının sunduğu ölçütler de değerlendirilmektedir. Üçüncü eksen ise ayetlerin nuzûl/tarihî bağlamlarına dair rivayetlerin değerlendirilmesidir. Tarihî bağlama ilişkin rivayetler Muḳātil b. Suleymān'ın (ö.150/767) ve eṭ-Ṭaberî'nin (ö.310/923) tefsirleri, el-Vāhidî (ö.468/1076) ve es-Suyūfî'nin *esbābu'n-nuzûl* eserleri esas alınarak değerlendirilmektedir. Bu çerçevede makale üç amaç taşımaktadır. Birincisi, klasik *'ulūmu'l-Ḳur'ān* kaynaklarının naklettiği sure özelliklerinin genel tespitler olup olmadığını el-Hacc suresi özelinde incelemektir. İkincisi surelerin yapısına ilişkin, sadece Mekkî veya Medenî döneme mahsus yeni ölçütler belirlenebilir mi sorusunu tartışmaktır. Üçüncüsü ise surelerin nuzûl döneminin tespitinde üslup ve içerik özelliklerinin mi yoksa ayetlerin nuzûl/tarihî bağlamlarına dair rivayetlerin mi daha belirleyici olduğunu analiz etmektir.⁴³ Bu makalenin yöntemi, tefsir

⁴³ Nuzûl dönemlerinin tespit edilmesinde surelerin taşıdığı dilsel veya tematik özellikler, Batı'da Gustav Weil ve Theodor Nöldeke'nin sure kronolojilerinde temel ölçüt olmuştur. Weil için "hicretten sonra değişen konular (the subject-matter of the suras, which entirely changed after the Hijra)" belirleyici bir unsurdur. Bkz. Gustav Weil, "An Introduction to Quran. III," terc. Frank K. Sanders, Harry W. Dunning, *The Biblical World* 5:5 (1895), ss.349-350; Nöldeke'nin sure tertibinde Mekkî dönem tasnifi, üslup/tarz ve kavramların gelişimine göre belirlenmiştir. Bkz. Theodor Nöldeke, Friedrich Schwally, Gotthelf Bergsträßer & Otto Pretzl, *The History of the Qur'ān*, ed. ve terc. Wolfgang H. Behn (Leiden & Boston: Brill, 2013), ss.63-64, 97-99, 117. Weil ve Nöldeke'nin bu yöntemi kendilerinden sonraki çalışmaları etkilemiştir. Çağdaş dönemde Angelika Neuwirth, bu yaklaşımı "metin-içerik kronolojisi (*innertextliche chronologie*)" şeklinde tanımlayarak surelerin sıralamasında Kur'an metninin kendisini temel kaynak olarak almaktadır. Neuwirth, *esbābu'n-nuzûl* ve siyer alanlarını ayrı bir çalışmanın konusu olduğu için dışarıda bıraktığını ifade etmektedir. Bkz. Angelika Neuwirth, *Der Koran. Band 1: Frühhmekkanische Suren* (Berlin: Verlag der Weltreligionen, 2011), ss.39-43. Neuwirth, bu yaklaşımı *Studien zur Komposition der mekkanischen Suren* (1981) adlı çalışmasından günümüze kadarki sure analizi araştırmalarında uygulamıştır. Neuwirth'in kronolojik Kur'an tefsiri çalışmasında da surelerin tertibi bu yöntemle dayanarak tespit edilmiştir. Örneğin, bu çalışmada Mekkî birinci sırada, İslam geleneğinden ve aynı zamanda Batılı diğer terimlerden farklı olarak 93/eḍ-Ḍuhā suresi yer almaktadır. Neuwirth, "Hz. Peygamber'in şahsına yönelik teselli içermesinden dolayı" bu sureyi birinci sırada ele almaktadır. Ona göre teselli ve ödülün bir araya gelmesi (*Trost- und Preissuren-Cluster*) surenin nuzûl zamanını belirlemektedir. Zira "eḍ-Ḍuhā suresi açıklan daveti içermez, doğrudan Hz. Peygamber'in şahsına yöneliktir." Bkz. Neuwirth, *Der Koran*, s.82. Surenin içeriği, üslubu ve doğrudan Hz. Peygamber'e hitap etmesi, Neuwirth için birer ölçüt olmuştur. Neuwirth'e göre, bu sure tipolojik olarak tek değildir. 94/el-İnşirāh, 97/el-Ḳadr ve 108/el-Kevşer sureleri de benzer özellikler içermektedir. Bu yüzden Neuwirth'in Mekkî dönem sure kronolojisinde ilk dört sırada bu sureler bulunur: 93, 94, 97, 108. Bkz. Neuwirth, *Der Koran*, ss.77-87, 88-95, 95-106, 106-112. *Kur'an Ayetlerinin Tarihlendirilmesi* isimle yayımlanan doktora tezimizde ayetlerin nuzûl tarihlerini üç temel kaynağa dayanarak tesbit etmeye çalıştık. Bunlar: "(1) Ayetlerin tarihî bağlamı, (2) Ayet grupları arasındaki konu bütünlüğü, (3) Ayetlerin dilsel özellikleri." Bunların kaynaklığını şu şekilde açıklamıştık: "Ayetlerin dilsel özellikleri, ayetlerdeki üslup benzerlikleri ve farklılıkları, ayetin tarihî bağlamı ile ilgili ipuçlarına sahip olmaları bakımından

ilminin yöntemine dayanarak geliştirilmiştir. Zira tefsir ilmi “Kur’an metnini dili ve tarihi bağlamı açısından çözümlenmeye yönelik olarak geliştirilmiş bir disiplindir.”⁴⁴

Mekkî veya Medenî Bir Sure: 22/el-Ḥacc Suresi

Araştırmamıza el-Ḥacc suresinin nuzûl dönemine ilişkin klasik kaynaklarda yer alan rivayetlerin değerlendirilmesi ile başlayabiliriz.

1. Surenin Nuzûl Dönemi:

El-Ḥacc suresinin Mekkî veya Medenî olmasına ilişkin kaynaklarda farklı rivayetler zikredilmektedir. Klasik tefsir kaynaklarının surenin Mekkî olmasına dair sunduğu rivayet malzemesi şöyle özetlenebilir:

1. Mekkîdir [surenin dokuz ayeti (1-2, 25, 54, 58-59, 39-40, 11) hariç]. Bu açıklama Muḳâtil b. Suleymân’ın, el-Ḥacc suresi tefsirinin başında yer almaktadır.⁴⁵
2. Mekkîdir [surenin altı ayeti (19-24) hariç].⁴⁶
3. Mekkîdir [surenin altı ayeti (20-25) hariç].⁴⁷
4. Mekkîdir [surenin dört ayeti (19-22) hariç]. Bu görüş İbn ‘Abbās’a (ö.68/687-88) dayandırılmaktadır.⁴⁸

değerlendirilmiştir. Ayrıca ayet grupları tematik bir bütünlüğe sahip olmaları yönüyle tarihi verileri destekleyebilmektedir... Böylelikle Kur’an metninin kendisi ve ilgili rivayetler böyle bir çalışmanın kaynak çerçevesini belirlemektedir.” Bkz. Esra Gözeler, *Kur’an Ayetlerinin Tarihlendirilmesi* (İstanbul: 29 Mayıs Üniversitesi Kur’an Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2016), s.22. Selim Türcan’ın “Kur’an’ın İfade Kalıpları Nüzul Kronolojisini Aydınlatır mı? Müzzemmil Suresi Örneğinde Bir Yöntem Denemesi” başlıklı makalesi bir yöntem önerisi sunmaktadır. Türcan, 73/el-Muzzemmil suresinde geçen ifadeleri Kur’an içindeki diğer kullanımlarıyla karşılaştırarak, ayetlerin nâzil oldukları tarihin/tarih aralığının tespit edilip edilemeyeceğini incelemektedir. Böylece diğer surelerin nuzûl dönemi, el-Muzzemmil suresindeki ayetlerin tarihendirilmesi için kaynak olmaktadır. Bu çalışmada “Kur’an içi” dil ve konu benzerlikleri temel ölçüt olmuştur. Bkz. Selim Türcan, “Kur’an’ın İfade Kalıpları Nüzul Kronolojisini Aydınlatır mı? Müzzemmil Suresi Örneğinde Bir Yöntem Denemesi,” *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9:17 (2010), ss.67-100. Selim Türcan ve Ömer Dinç, tarafından hazırlanan bir diğer çalışmada aynı yöntem el-Fâtiha suresine uygulanmıştır. Geleneksel ve Batılı kronolojik sure tertiplerine müracaat edilerek bir önceki makaledeki yöntemsel ilkeler, bu çalışmada değerlendirilmiştir. Bkz. Selim Türcan & Ömer Dinç, “Kur’an’ın İfade Kalıpları Nüzul Kronolojisini Aydınlatır mı? Fâtiha Suresinin Nüzul Zamanına İlişkin Bir Değerlendirme,” *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14:28 (2015/2), ss.5-34. Nicolai Sinai en-Necm suresinin analizi yaptığı çalışmasında surenin “kronolojik pozisyonunu” کافیye değişiklikleri, hece gibi *stilistik* unsurlara dayanarak ve surenin içeriğini diğer erken Mekkî surelerle kıyaslayarak belirlemeye çalışmaktadır. Bkz. “An Interpretation of *Sûrat* al-Najm (Q. 53),” *Journal of Qur’anic Studies* 13:2 (2011), ss.1-28.

⁴⁴ Mehmet Paçacı, “Tefsirin Yöntemi Açısından Tefsir Ürünlerinin Sınıflandırılması Tartışması,” *Çağdaş Dönemde Kur’an’a ve Tefsire Ne Oldu?* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2013) içinde, s.135.

⁴⁵ Muḳâtil b. Suleymân, *Tefsîru Muḳâtil b. Suleymân*, tah. ‘Abdullâh Maḥmûd Şihâte (Beyrut: Mu’essesetu’t-Târîḫi’l-‘Arabî, 2002), c.3, ss.111-112. (Bu eser “*Tefsîr*” şeklinde kısaltılacaktır.) Tefsirde “10 ayet hariç” yazmasına rağmen istisna tutulan ayet sayısı dokuzdur.

⁴⁶ El-Begâvî, *Me’âlimu’t-Tenzîl*, tah. Muḥammed ‘Abdullâh en-Nimr ve diğerleri (Riyad: Dâru Tîbe, 1411), c.5, s.363; el-Ḥâzin, *Lubâbu’t-Te’vîl fî Me’âni’t-Tenzîl*, tah. ‘Abdusselâm Muḥammed Şâhîh (Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, 2004), c.3, s.247.

⁴⁷ İbnü’l-Cevzî, *Zâdu’l-Mesîr fî ‘İlmi’t-Tefsîr* (Beyrut & Dimeşk: Mektebetü’l-İslâmî, 1983), c.5, s.402.

5. Mekkîdir [surenin üç ayeti (19-21) hariç]. Bu tercih İbn ‘Abbās ve Mucāhid’den (ö.103/721) nakledilmektedir.⁴⁹

6. Mekkîdir [surenin iki ayeti (20-22) hariç]. Bu rivayetin kaynağı ‘Aṭā’ b. Yesār’dır (ö.103-721).⁵⁰

7. Mekkîdir [surenin iki ayeti (12-13) hariç]. Bu rivayetin kaynağı İbn ‘Abbās’tır.⁵¹

8. Mekkîdir [surenin iki ayeti (18, 77) hariç]. Kıraat âlimi es-Seḥāvi’nin (ö.643/1245) *Cemālu’l-Ḳurrā’* ve *Kemālu’l-İkrā’* adlı eserinde naklettiği bu rivayetin kaynağı İbn ‘Abbās’tır. İstisna tutulan bu iki ayet rivayette de belirtildiği gibi (“*kulluha mekkīyyetun illā es-secdeteyn*”) secde emrini içeren ayetlerdir.⁵² *Ulūmu’l-Ḳur’ān* kaynaklarının sadece Mekkî surelere tahsis ettiği ‘secde ayetleri’ bu rivayette Medenî ayetlerin özelliği olmuştur.

9. Kıraat ve hadis âlimi en-Naḳḳāş’a (ö.351/962) dayanarak 10 ayetin Medine’de nâzil olduğu kaydedilmiştir. Ancak bu ayetlerin hangileri olduğu belirtilmemiştir.⁵³ 10 ayetin Medenî olduğunun belirtilmesinden dolayı Muḳātil b. Suleymān’ın tefsirinde nakledilen ayetlerin olması muhtemeldir.

Surenin Medenî olmasına ilişkin kaynaklarda yer alan rivayet malzemesini ise şöyle özetleyebiliriz:

1. Medenîdir. Bu rivayetin kaynağı tefsirlerde İbn ‘Abbās,⁵⁴ ed-Ḍaḥḥāk (ö.105/723)⁵⁵ ve İbnu’z-Zubeyr verilmektedir.⁵⁶

2. Medenîdir [surenin dört ayeti (53-57) hariç]. Bu rivayetin kaynağı İbn ‘Abbās’tır.⁵⁷

3. Medenîdir [surenin dört ayeti (52-55) hariç]. Bu tercih Ḳatāde’dan nakledilmektedir.⁵⁸

⁴⁸ İbn ‘Aṭiyye, *el-Muḥarraru’l-Vecīz fī Tefsīri’l-Kitābi’l-‘Azīz*, tah. er-Raḥḥāle el-Fārūḳ ve diğeri (Beyrut: Vizāratu’l-Evkāf ve’ş-Şu’uni’l-İslāmīyye-Ḳaṭar, 2007), c.6, s.210; el-Ḳurṭubī, *el-Cāmi’ li-Aḥkāmī’l-Ḳur’ān*, tah. ‘Abdulmuḥsīn et-Turkī (Beyrut: Mu’essesetu’r-Risāle, 2006), c.14, s.306.

⁴⁹ İbn ‘Aṭiyye, *el-Muḥarraru’l-Vecīz*, c.6, s.210; el-Ḳurṭubī, *el-Cāmi’ li-Aḥkāmī’l-Ḳur’ān*, c.14, s.306.

⁵⁰ İbnu’l-Cevzī, *Zādu’l-Mesīr*, c.5, ss.401-402.

⁵¹ İbnu’l-Cevzī, *Zādu’l-Mesīr*, c.5, s.401.

⁵² Es-Seḥāvi, *Cemālu’l-Ḳurrā’* ve *Kemālu’l-İkrā’*, tah. ‘Alī Ḥuseyn el-Bevvāb (Mekke: Mektebetu’t-Turās, 1987), c.1, s.14.

⁵³ İbn ‘Aṭiyye, *el-Muḥarraru’l-Vecīz*, c.6, s.210; el-Ḳurṭubī, *el-Cāmi’ li-Aḥkāmī’l-Ḳur’ān*, c.14, s.306.

⁵⁴ El-Ḳurṭubī, *el-Cāmi’ li-Aḥkāmī’l-Ḳur’ān*, c.14, s.306; es-Suyūṭī, *ed-Durru’l-Mensūr fī’l-Tefsīr bi’l-Me’sūr*, tah. ‘Abdulmuḥsīn et-Turkī (Kahire: Merkezu Heer li’l-Buḥūş ve’d-Dirāsāti’l-Arabīyye ve’l-İslāmīyye, 2003), c.10, s.409.

⁵⁵ İbn ‘Aṭiyye, *el-Muḥarraru’l-Vecīz*, c.6, s.210; el-Ḳurṭubī, *el-Cāmi’ li-Aḥkāmī’l-Ḳur’ān*, c.14, s.306.

⁵⁶ Es-Suyūṭī, *ed-Durru’l-Mensūr*, c.10, s.409.

⁵⁷ İbnu’l-Cevzī, *Zādu’l-Mesīr*, c.5, s.401.

⁵⁸ İbn ‘Aṭiyye, *el-Muḥarraru’l-Vecīz*, c.6, s.210; el-Ḳurṭubī, *el-Cāmi’ li-Aḥkāmī’l-Ḳur’ān*, c.14, s.306; es-Suyūṭī, *ed-Durru’l-Mensūr*, c.10, s.409.

4. Surenin 1-38. ayetleri Medenî, geriye kalanı Mekkîdir. Bu görüş, Ebû Suleymân ed-Dimeşkî'den nakledilmektedir.⁵⁹

Bütün bu tercihleri tevhit eden çoğunluğun görüşü nakledilmiştir. Buna göre surede Mekkî ve Medenî ayetler karışık bir şekilde mevcuttur. İbn 'Atiyye en doğru tercihin bu olduğunu ifade etmektedir.⁶⁰

El-Hacc suresinin nuzûl dönemine dair tefsirlerin naklettiği benzer farklılıklar, klasik *'ulûmu'l-Kur'ân* kaynaklarında da görülmektedir. İbnu'l-Cevzî'nin, Mekkî-Medenî surelere dair kıraat âlimi İbn Şitâ'ya (veya Şeytâ, ö.405/1014) dayanan rivayette 29 surenin Medenî; geriye kalan 85 surenin Mekkî olduğu nakledilmektedir.⁶¹ Bu rivayete göre el-Hacc suresi Medenîdir. Rivayette 54/el-Kamer, 55/er-Rahmân, 112/el-İhlâş ve *mu'avvizetân* surelerinin ihtilafı olduğu da belirtilmiştir.⁶²

İbn Cuzeyy, sureleri üç kısma ayırmaktadır: (1) Medine'de nâzil olduğuna ittifak edilen 22 sure,⁶³ (2) Mekkî veya Medenî olduğu konusunda ihtilaf olan 13 sure,⁶⁴ (3) Mekkî olduğu konusunda ittifak edilen sureler.⁶⁵ El-Hacc suresi bu tasnifte, Mekkî veya Medenî olduğu ihtilafı olan 13 sure arasında zikredilmektedir.⁶⁶

Ez-Zerkeşî'nin, *el-Burhân*'da naklettiği sure tertibinde el-Hacc suresi Medenî dönemdedir.⁶⁷ Diğer taraftan, ez-Zerkeşî, surelerin özelliklerini zikrettiği bağlamda *ya eyyuhâ'llezîne âmenû* hitabının sadece Medenî bir nida olmadığına dair “el-Hacc suresi Mekkîdir ve onda *yâ eyyuhâ'llezîne âmenû* [77. ayet] vardır” şeklinde bir açıklama getirmektedir.⁶⁸

⁵⁹ İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr*, c.5, s.402.

⁶⁰ İbn 'Atiyye, *el-Muharraru'l-Vecîz*, c.6, s.210.

⁶¹ Rivayette Mekkî surelerin isimleri zikredilmemiştir. Medenî sureler kronolojik değil, *muşhaf* tertibine göre iki kısma ayrılarak sıralanmıştır: “Birinci yarısında yer alan sureler: 1/el-Fâtiha, 2/el-Bakara, 3/Âlu İmrân, 4/en-Nisâ, 5/el-Mâ'ide, sonra 8/el-Enfâl ve 9/et-Tevbe, sonra 13/er-Ra'd. İkinci yarısında yer alan 21 sure: 22/el-Hacc, 24/en-Nûr, 33/el-Ahzâb, sonra 47/Muhammed, 48/el-Feth, 49/el-Hucurât, sonra 57/el-Hadîd, 58/el-Mucâdele, 59/el-Haşr, 60/el-Mumtehine, 61/eş-Saff, 62/el-Cumu'a, 63/el-Munâfikûn, 64/et-Teğâbun, 65/et-Talak, 66/et-Tahrîm, sonra 76/el-İnsân.” Bkz. İbnu'l-Cevzî, *Funûn*, ss.337-338.

⁶² İbnu'l-Cevzî, *Funûnu'l-Efnân*, s.338.

⁶³ Bunlar: 2/el-Bakara, 3/Âlu İmrân, 4/en-Nisâ, 5/el-Mâ'ide, 8/el-Enfâl, 9/et-Tevbe, 24/en-Nûr, 33/el-Ahzâb, 47/Muhammed, 48/el-Feth, 49/el-Hucurât, 57/el-Hadîd, 58/el-Mucâdele, 59/el-Haşr, 60/el-Mumtehine, 61/eş-Saff, 62/el-Cumu'a, 63/el-Munâfikûn, 64/et-Teğâbun, 65/et-Talak, 66/et-Tahrîm, 110/en-Naşr. Bkz. İbn Cuzeyy, *et-Teshîl*, c.1, ss.7-8.

⁶⁴ Bunlar: 1/el-Fâtiha, 13/er-Ra'd, 16/en-Nahl, 22/el-Hacc, 76/el-İnsân, 83/el-Muaffifin, 97/el-Kadr, 98/el-Beyyine, 99/ez-Zilzâl, 107/el-Mâ'ün, 112/el-İhlâş, 113/el-Felağ ve 114/en-Nâs. Bkz. İbn Cuzeyy, *et-Teshîl*, c.1, s.8.

⁶⁵ İbn Cuzeyy bu surelerin isimlerini zikretmez; “*sâ'iru's-suver*” ifadesiyle geriye kalanların ittifakla Mekkî olduğunu nakleder. Bkz. İbn Cuzeyy, *et-Teshîl*, c.1, s.8.

⁶⁶ İbn Cuzeyy, *et-Teshîl*, c.1, s.8.

⁶⁷ Ez-Zerkeşî, *el-Burhân*, c.1, s.194.

⁶⁸ Ez-Zerkeşî, *el-Burhân*, c.1, s.190; es-Suyûtî, *el-İtkân*, c.1, s.107.

El-Hacc suresinin nuzûl dönemine dair es-Suyûfî'nin *el-İtkân*'da sunduğu rivayetler, farklı bölümlerde karşımıza çıkmaktadır: “Ma‘rifetu el-Mekkî ve'l-Medenî” başlığı altında beş farklı sure tertibi yer almaktadır. Bu listelerde el-Hacc suresi bir tertipte Mekkî (19-21. ayetleri hariç),⁶⁹ üç tertipte Medenî sureler arasında zikredilmektedir.⁷⁰ Es-Suyûfî'nin, Ebû'l-Hasen b. el-Haşşâr'ın (ö.611/1214) *en-Nâsih ve'l-Mensûh* adlı eserinden naklettiği son rivayette Medenî surelere ilişkin bilgileri içeren bir şiir yer almakla birlikte bunların arasında el-Hacc suresi zikredilmez.⁷¹ *El-İtkân*'nın “Ma‘rifetu Evveli Mâ Nezele” bölümünde bir adet Mekkî-Medenî sure tertibi bulunur. El-Hacc suresi bu listedeki Medenî sureler içerisinde yer almaktadır.⁷² Es-Suyûfî'nin yedi farklı kaynaktan zikrettiği sure tertiplerinde el-Hacc suresi bir kez Mekkî; beş kez Medenî olarak nakledilmiştir. El-Hacc suresinin Mekkî ve Medenî oluşundaki ihtilaf konusunda es-Suyûfî aşağıdaki rivayetleri de nakletmektedir:

İbn ‘Abbās: Medenîdir.⁷³

Mucâhid – İbn ‘Abbās: Bazı ayetleri hariç Mekkîdir.⁷⁴

Mucâhid – İbnü'z-Zubeyr: Medenîdir.⁷⁵

Es-Suyûfî, aynı bağlamda, İbnü'l-Feras'in *Ahkâmu'l-Kur‘ân*'ından beş farklı rivayet daha nakletmektedir:

1. El-Hacc suresi 19-21. ayetleri hariç Mekkîdir.⁷⁶

2. Sure, 10 ayeti hariç Mekkîdir.⁷⁷ Bu ayetlerin hangileri olduğu belirtilmemiştir.

3. Kâtâde'ye dayanan bu rivayete göre 52-55. ayetleri hariç Medenîdir.⁷⁸

4. Eđ-Daħħāk'a isnat edilen rivayete göre ise surenin tamamı Medenîdir (*kulluhâ medenîyyetun*).⁷⁹

5. Çoğunluğun görüşüne göre surede Medenî ve Mekkî ayetler karışıktır.⁸⁰

⁶⁹ Es-Suyûfî, *el-İtkân*, c.1, s.49.

⁷⁰ Es-Suyûfî, *el-İtkân*, c.1, ss.52, 56, 57.

⁷¹ Es-Suyûfî, *el-İtkân*, c.1, ss.57-59.

⁷² Es-Suyûfî, *el-İtkân*, c.1, s.169.

⁷³ Es-Suyûfî, *el-İtkân*, c.1, ss.67-68.

⁷⁴ Es-Suyûfî, *el-İtkân*, c.1, s.67.

⁷⁵ Es-Suyûfî, *el-İtkân*, c.1, s.68.

⁷⁶ Es-Suyûfî, *el-İtkân*, c.1, s.68.

⁷⁷ Es-Suyûfî, *el-İtkân*, c.1, s.68.

⁷⁸ Es-Suyûfî, *el-İtkân*, c.1, s.68.

⁷⁹ Es-Suyûfî, *el-İtkân*, c.1, s.68.

⁸⁰ Es-Suyûfî, *el-İtkân*, c.1, s.68.

Bu rivayetlerde surenin Mekkî oluşuna ilişkin bilgilerde bir kaynak zikredilmezken, Medenî olması tâbî'undan Kâatâde ve ed-Ḍahḥâk'a dayanmaktadır. Surenin Mekkî olduğuna dair rivayetlerde de istisna Medenî ayetlere işaret edilmiştir.

El-Hacc suresinin kronolojisine ilişkin daha detaylı haberler, ayetlerinin indiği zamanı içeren rivayetlerde yer almaktadır. Surenin 1-2. ayetlerinin *seferî* olduğu, Hz. Peygamber'in bir seferi esnasında indiği nakledilmiştir.⁸¹ Rivayetlere göre bu ayetler, Hz. Peygamber, Benū Muştalîk gazvesi yolunda nâzil olmuştur.⁸² Surenin ilk ayetlerinin geceleyin (*el-leylî*) nâzil olduğu nakledilmiştir.⁸³ Es-Suyûfî'nin aktardığı bu açıklamalar, *el-İtkân*'dan daha erken bir kaynak olan, es-Seḥâvî tarafından Muḳâtil b. Suleymân'a dayanarak nakledilmiştir.⁸⁴

El-Hacc suresi 19. ayetinin de *seferî* olduğuna dair bir görüş nakledilmiştir. Buna göre ayet, Bedr günü, mübareze vaktinde nâzil olmuştur ve ayetin *hâzâni* [*ḥaşmâni*] ifadesiyle başlaması buna işaret etmektedir.⁸⁵ Şâfî fakihî ve muhaddis el-Kâḏî Celâluddîn el-Bulḳîni'den (ö.824/1421) nakledilen bu tercih için filolojik bir özellik, ayetin nâzil olduğu tarihi belirlemede bir ölçüt olmuştur. İbn 'Abbâs'a dayanan bir başka rivayete göre surenin 39. ayeti *seferî*dir. Hz. Peygamber Mekke'den ayrıldığı zaman hicret yolunda nâzil olmuştur.⁸⁶

El-Hacc suresinin nuzûl dönemine dair İbn 'Aḳîle, iki farklı bilgi nakletmektedir. Birincisi, surenin Mekkî veya Medenî olduğunun söylediği, ancak çoğunluğun görüşünün suredeki ayetlerin büyük bölümünün Medine'de nâzil olduğudur.⁸⁷ İkincisi, *el-Burhân*'da da yer aldığı gibi, hitaplar bağlamında surenin Mekkî olmasına rağmen 77. ayetinin *yâ eyyuhâ'lezzîne âmenû* ile başlamasına ilişkin açıklamadır.⁸⁸ Ez-Zurḳânî de bu özelliği benzer şekilde değerlendirmektedir.⁸⁹ Ez-Zurḳânî, başka bir bağlamda surenin, 52-55. ayetleri hariç Medenî olduğunu kaydetmektedir.⁹⁰

⁸¹ Es-Suyûfî, *el-İtkân*, c.1, s.129.

⁸² Es-Suyûfî, *el-İtkân*, c.1, s.129.

⁸³ Es-Suyûfî, *el-İtkân*, c.1, s.143.

⁸⁴ Es-Seḥâvî, *Cemâlu'l-Kurrâ ve Kemâlu'l-İkrâ*, c.1, s.14.

⁸⁵ Es-Suyûfî, *el-İtkân*, c.1, ss.129-130; bkz. Esra Gözeler, *Kur'an Ayetlerinin Tarihlendirilmesi* (İstanbul: 29 Mayıs Üniversitesi Kur'an Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2016), ss.246-247.

⁸⁶ Es-Suyûfî, *el-İtkân*, c.1, s.130.

⁸⁷ İbn 'Aḳîle, *ez-Ziyâde ve'l-İhsân*, c.1, s.212.

⁸⁸ İbn 'Aḳîle, *ez-Ziyâde ve'l-İhsân*, c.1, s.221.

⁸⁹ Ez-Zurḳânî, *Menâhil*, s.144.

⁹⁰ Ez-Zurḳânî, *Menâhil*, s.145.

Son olarak, İslam geleneğinde ulaşılabilen diğer sure tertiplerinde de el-Hacc suresinin Medenî sureler arasında yer aldığı görülmektedir.⁹¹

Surelerin kronolojileri konusunda ciddi bir literatürün olduğu Batılı araştırmalara bakıldığında benzer bir ihtilaf görülmektedir. El-Hacc suresinin nuzûl dönemine dair Batılı araştırmacıların tercihi ağırlıklı Medenî olsa da sureyi Mekkî döneme yerleştirenler olmuştur. Gustav Weil'in (ö.1889) listesinde el-Hacc suresi, Medenî 5. sıradadır.⁹² Theodor Nöldeke (ö.1930), J. Medows Rodwell (ö.1900) ve Régis Blachère'in (ö.1973) kronolojik tertiplerinde sure, Medenî dönem 17. sıradadır.⁹³

Nöldeke, kendi kronolojisinde sureyi Medenî dönem içerisinde tarihlendirmesine rağmen, konuyu detaylandığı yerde surenin “genel olarak Mekkî ve zaman zaman da Medenî olarak kabul edildiğini” belirtmektedir.⁹⁴ İçerdiği Medenî bölümlerin önemine dikkat çeken Nöldeke, surenin büyük oranda hicretten önce üçüncü Mekkî dönemde nâzil olduğunu da eklemektedir.⁹⁵ Ona göre surenin Mekkî ayetleri şunlardır:

1-24 (5-7. ayetlerin bağlamı farklı), 43-56, 60-65 ve 67-75.⁹⁶

Bu ayetlerin Mekkî olarak tasnif edilmesi üslup ve içerik eksenlidir. Ayetlerin kıyamet, yaratılış, müşrikler ve önceki peygamberlere ait bir içeriğe sahip olması bu tarihlendirmeyi belirlemiştir. Nöldeke'nin, surenin Medenî ayetlerine dair açıklamaları ise şu şekildedir:

1 ve devamı: Benū Muştalîk Gazvesi

11 ve devamı: Hicret

20-22/-23/-24: Hz. 'Alî'nin Bedr savaşında karşı tarafla karşılaşması (*haşmâni* ifadesinin literal okunmasının sonucu olarak)

18-19: Kafiye uyumu olmadığı için bağlam dışıdır.

17: *ellezîne hādū* ifadesinden dolayı daha sonraki bir döneme aittir.

⁹¹ Bkz. Gözeler, *Kur'an Ayetlerinin Tarihlendirilmesi*, ss.58-106. Bu tertiplerde surenin Mekkî olduğuna dair bir istisna liste bulunmamaktadır: Bkz. Gözeler, *Kur'an Ayetlerinin Tarihlendirilmesi*, ss.66-70.

⁹² G. Weil, *Historisch-Kritische Einleitung in den Koran* (Bielefeld: Velhagen & Klasing, 1844), s.70.

⁹³ Theodor Nöldeke, *Geschichte des Qorāns* (Leipzig: Dieterich'sche Verlagsbuchhandlung, 1909), c.1, s.xii; John Medows Rodwell, *The Koran* (Londra: J. M. Dent & Sons Ltd, 1963), s.587; Régis Blachère, *Le Coran (al-Qor'ân)* (Paris: G.-P. Maisonneuve & Larose, 1966), s.19.

⁹⁴ Nöldeke, *Geschichte des Qorāns*, c.1, s.213. Krş. Nöldeke, Schwally, Bergsträber & Pretzl, *The History of the Qur'ân*, s.168.

⁹⁵ Nöldeke, *Geschichte des Qorāns*, c.1, s.213. Krş. Nöldeke, Schwally, Bergsträber & Pretzl, *The History of the Qur'ân*, s.168.

⁹⁶ Nöldeke, *Geschichte des Qorāns*, c.1, s.213. Krş. Nöldeke, Schwally, Bergsträber & Pretzl, *The History of the Qur'ân*, s.172. Benzer şekilde, Rodwell surenin, 1-24, 43-56, 60-65, 67-75. ayetlerinin, Mekkî olarak nakledildiğine dipnotta işaret etmektedir. Bkz. Rodwell, *The Koran*, s.587.

25-38: Hac ilkeleri zikredildiği için 6/627 veya 7/628 yılları ile tarihlendirilebilir.

39-42: Savaşa izin verilmesini içerdiği için Bedr savaşından öncesi bir dönemdir.

51-52: Münafıklar ile ilgilidir.

57-59: Savaşta ölenleri konu edindiğinden dolayı Bedr'den sonraki bir dönem olmalıdır.

78⁹⁷: Cihād konusunu yer aldığı için en erken Bedr'den önceki bir döneme aittir. Ayrıca “Hz. İbrāhīm'in dini” zikredildiği için Yahudilere karşı ilk savaflara yakın dönemdedir.⁹⁸

Nöldeke'nin bu analizinde “1 ve devamı” ve “11 ve devamı” şeklinde tasnif edilen ayet grupları aynı zamanda Mekkī ayetler içinde zikredilmektedir. Ancak Nöldeke buna ilişkin bir tartışmaya yer vermemektedir. Nöldeke'nin özellikle Medenī dönemi tarihlendirilmesinde İslam kaynaklarına müracaat ettiği anlaşılmaktadır.

Hubert Grimme'nin (ö.1942) listesinde sure 1. Mekkī dönemden 2. Mekkī döneme geçiş devresindedir. Bu, Nöldeke'nin sureyi üçüncü Mekkī dönemle tarihlendirmesini hatırlatmaktadır. Grimme, 25-42 ve 76-78. ayetlerin Medenī olduğunu da eklemektedir.⁹⁹ Hartwig Hirschfeld (ö.1954) farklı bir yöntem izlemektedir. Ona göre surenin 1-13 ve 62-71. ayetleri Mekkī (tasvirî) vahiylerdir; 14-61 ve 72-78. ayetleri ise Medenīdir.¹⁰⁰ Richard Bell (ö.1952) surenin “erken Medenī veya geç Mekkī” olduğunu belirterek nuzûl döneminde ihtilaf olduğuna işaret etmektedir.¹⁰¹ Benzer şekilde M. Watt (ö.2006) ikinci yarısında Mekkī ayetler olabileceği kaydıyla surenin “büyük oranda erken Medenī” olduğunu ifade etmektedir.¹⁰²

2. Surenin İçeriği ve Üslup Özellikleri:

El-Hacc suresinin nuzûl dönemini tespit edebilmek için, ilk olarak, surenin içeriğini inceleyeceğiz. Sure 78 ayetten oluşmaktadır. Surenin içerik

⁹⁷ *Geschichte des Qorāns*'da ayetin numarası 76'dır. Ancak ilgili açıklama 78. ayete işaret etmektedir. Bkz. Nöldeke, *Geschichte des Qorāns*, c.1, s.215. (Krş. Nöldeke, Schwally, Bergsträßer & Pretzl, *The History of the Qur'ān*, s.174).

⁹⁸ Nöldeke, *Geschichte des Qorāns*, c.1, ss.213-215. (Krş. Nöldeke, Schwally, Bergsträßer & Pretzl, *The History of the Qur'ān*, ss.172-174).

⁹⁹ Hubert Grimme, *Mohammed, II. Teil: Einleitung in den Koran. System der koranischen Theologie* (Münster: Aschendorff, 1895), c.2, s.25.

¹⁰⁰ Hartwig Hirschfeld, *New Researches into the Composition and Exegesis of the Qoran* (London: Royal Asiatic Society, 1902), s.144-145.

¹⁰¹ Richard Bell, *The Qur'ān: Translated with a Critical Re-arrangement of the Surahs* (Edinburgh: T. & T. Clark, 1937-1939), c.1, s.315.

¹⁰² W. M. Watt, *Companion to the Qur'ān* (London: George Allan and Unwin Ltd., 1967), s.153.

bakımından yapısını iki kısma ayırmak mümkündür.¹⁰³ Bu ayırımı belirleyen ölçüt, savaşa izin veren 39. ayettir. Zira bu ayetle birlikte tematik olarak surede yeni bir anlatım başlamaktadır. Birinci kısımda anlatılanların odak konusu hac ibadetidir. İkinci kısımda ise ana konu savaşa izin verilmesidir. Her iki kısımdaki ortak unsurlar önceki peygamberlerin ve inanan ve inanmayanların özelliklerinin anlatılmasıdır. Surenin ikinci kısmının 39. ayetle ile başlatılmasında diğer bir kaynak, Kur'an metninde bir konunun bitip, yeni bir konunun başladığına işaret eden 'ayn (ع) vakf işaretidir.¹⁰⁴ Kur'an metninde bu vakf işareti el-Hacc suresi 38. ayette yer almaktadır.¹⁰⁵

Birinci Kısım	İkinci Kısım
1. Giriş 1-4: Kıyamet Sahnesi 5: Yaratılış 6-7: Allah'ın Kudreti	1. Giriş 39-41: Savaşa İzin Verilmesi 42-55: Hatırlatma – Önceki Milletler 56-57: Allah'ın Kudreti
2. İnsan Tipolojisi 8-16: İnanmayanlar 17-25: İnananlar ve İnanmayanlar	2. İnsan Tipolojisi 58-76: Hicret Edenler, İnananlar, İnanmayanlar
3. Sonuç: Hatırlatma 26-33: Hz. İbrâhîm ve Hac 34-38: Kurban	3. Sonuç: Hatırlatma 77-78: Cihâd ve Hz. İbrâhîm

Birinci kısım üç bölümden oluşmaktadır. Her bölümün son ayeti bir sonraki bölümle bağ kurmaktadır. Birinci bölüm bir kıyamet sahnesi ile başlamaktadır. Bu ayetlerde (1-4) kıyamet günü, deprem (*zelzele*) olarak betimlenmiş, insanların durumu *sukârâ* kelimesi ile ifade edilmiştir. İnsanın ve yeryüzünün yaratılışı 5. ayete konu olmaktadır. Bu bölüm Allah'ın kudretini vurgulayan ayetlerle (6-7) tamamlanmaktadır. Birinci ayette kıyamet vakti için kullanılan "الساعة" kelimesi, bu bölümünün sonunda, 7. ayette tekrar geçmektedir. Kelime, birinci bölümün başı ve sonu arasında bir münasebet kurmaktadır. İkinci bölümde yer alan ayetler (8-25) müminlerin ve inkârcıların özelliklerini içermekte ve karşılaştırmaktadır. İkinci bölümün

¹⁰³ Surenin konularına göre diğer tasnifleri için bkz. Emin Işık, "Hac Süresi," *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, c.14, ss.420-421; Hasan Elik & Muhammed Coşkun, *Tevhit Mesajı: Özlü Kur'an Tefsiri* (İstanbul: Fikir Yayıncılık, 2013), ss.709-728.

¹⁰⁴ Abdurrahman Çetin, "Vakf ve İbtidâ," *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c.42, s.462.

¹⁰⁵ Diyanet İşleri Başkanlığı'nın basımı olan *muşaf*lar esas alınmıştır.

son ayeti (إِنَّ الدِّينَ كَفَرُوا وَصُدُّوا عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ وَالْمَسْجِدِ الْحَرَامِ الَّذِي جَعَلْنَا لِلنَّاسِ سَوَاءً الْعَاكِفُ فِيهِ وَالْبَادِ) Hz. İbrāhīm, hac ve kurban ibadetlerinin bu bağlamda neden anlatıldığına işaret etmektedir. Zira ayet müminlerin Mescid-i Haram'a girmelerinin engellenmesini konu edinir. İnkârcılar, Hz. İbrāhīm anlatımı ile bu yaptıklarına karşı uyarılırlar. Birinci kısmın üçüncü/sonuç bölümü, hac ibadetini konu alan bir hatırlatmadır.

Surenin ikinci kısmı da üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölüm savaşa izin veren ayetler ile başlamaktadır. Bu bölümde Kur'an'daki *ceza/azāb* kıssalarından Hz. Nūh, 'Ād, Semūd, Hz. İbrāhīm, Hz. Lūt, Medyen ve Hz. Mūsā'nın kavimleri zikredilmektedir. Hz. Peygamber'e karşı çıkanların durumlarının ne olacağı bu anlatımlar üzerinden açıklanmaktadır. İkinci bölümde hicret eden, savaşa katılan, inanan ve inanmayan insan tipolojileri Allah'ın kudreti ile ilişkilendirilerek anlatılmaktadır. Üçüncü bölüm ve sure, *cihād* tanımlayan bir ayet ile tamamlanmaktadır.

Kıyamet vakti anlamında 1 ve 7. ayetlerde bulunan "السَّاعَةَ" kelimesi, 55. ayette de yer almaktadır. Yeryüzünün yaratılışı 5 ve 63. ayetlerde zikredilmektedir. Yeryüzünün yaratılışı bağlamında, 6 ve 62. ayetlerde Allah'ın kudret sahibi olduğu "بِأَنَّ اللَّهَ هُوَ الْحَقُّ" şeklinde belirtilmektedir. "Biz her ümmete ibadet usulü belirledik" anlamında "وَلِكُلِّ أُمَّةٍ جَعَلْنَا مَنْسَكًا" ifadesi 34 ve 67. ayetlerde kurban ibadeti özelinde geçmektedir. Birinci ayette "Allah'a karşı gelmekten sakının" (اتَّقُوا رَبَّكُمْ) emrinin anlamı, surenin son ayetinde "Allah'a yürekten bağlanın" (وَاعْتَصِمُوا بِاللَّهِ) kısmıyla tefsir edilmiştir. Bu, *taḳvā* ve *i'tiṣām* kavramları arasında semantik bir ilişki kurmaktadır. Belirleyebildiğimiz bu dilsel irtibatların, sure içerisinde içerik açısından da bir ilgi kurduğu söylenebilir.

Nuzül dönemini belirleyebilmek için, surenin dil/üslup özelliklerini Kur'an bütünlüğünde incelemek uygun olacaktır. Böylece el-Hacc suresinde yer alan ayetlerle benzer kavram veya içeriğe sahip ayetleri karşılaştırarak, hem surelerin özelliklerini incelemek hem de araştırmamıza konu olan sureyi Mekkī veya Medenī döneme yerleştirmek mümkün olabilir.

(1) el-Hacc:1 (يَا أَيُّهَا النَّاسُ)

El-Hacc suresinin Mekkī veya Medenī olması konusunda ihtilafın en temel sebeplerinden biri, surenin *ya eyyuhā'n-nās* hitabı ile başlaması ve bunun dört farklı ayette (1, 5, 49, 73) geçmesidir. 4/en-Nisā' suresi de Medenīdir ve *yā eyyuhā'n-nās* hitabı ile başlamaktadır. Tespit edebildiğimiz

kadarıyla bu hitap şekli, Kur'an'da 20 ayette geçmektedir. Bu ayetlerin on tanesi Mekkî,¹⁰⁶ diğer on tanesi Medenîdir.¹⁰⁷ Ayetlerin istisna olduklarına dair rivayetler de mevcut değildir. Bu hitabın sadece Mekkî bir özellik olduğu, anlamının doğrudan 'bütün insanları' içerdiğine dayanmaktadır. Ancak tefsirlerde bu hitapların tahsis edildiğini görmekteyiz. Örneğin el-Vâhidî, Yûnus suresinde (Mekkî) dört defa geçen *yâ eyyuhâ'n-nâs* hitabına "Ehl-i Mekke"¹⁰⁸ ve "Kurayş"¹⁰⁹ açıklamalarını vermektedir. El-Vâhidî benzer bir belirlemeyi Medenî surelerde geçen bu hitap için "Ehl-i Mekke"¹¹⁰ ve "Müşrikler"¹¹¹ şeklinde yapmaktadır. Dolayısıyla bu kullanımın surelerin karakteristik bir özelliği olmadığını söylemek mümkündür. Medenî surelerin özellikleri arasında zikredilen *yâ eyyuhâ'llezîne âmenû* hitabının kullanımı ise diğerinden farklıdır. Tespitlerimize göre bu hitabın Kur'an'da 89 yerde geçtiği görülmektedir. Bu ayetlerin tamamı Medenîdir.¹¹² Bu durumda Mekke'de Allah'ın birliğine (*tevhiid*) inanmaya davet edilen insanlara, Medine'de *yâ eyyuhâ'llezîne âmenû* hitabıyla Allah'a iman konusu hatırlatılmakta ve buna dikkat çekilmektedir.

(2) el-Hacc:1 (السَّاعَةَ)

Es-Sâ'a kelimesi, tespitlerimize göre Kur'an'da 40 kez geçmektedir. Kavram, 47/Muhammed:18 ve 33/el-Ahzâb:63. ayetlerde benzer form ve içerikle yer almaktadır. Her iki ayette de Hz. Peygamber'in nübüvvetine inananlar (müşrik, münafık ve Yahudiler) kıyametin vaktini sormaktadırlar. Kavramın bu iki Medenî surede geçmesi, sadece Mekkî bir çerçevesi olmadığını göstermektedir.

(3) el-Hacc:1 (اتَّقُوا رَبَّكُمْ)

Surenin ilk ayetlerinde (1-2) yer alan kıyamet günü tasvirinde insanların Allah'tan sakınmaları (*ittekû rabbekum*) emri, Medenî olan 2/el-Bakara

¹⁰⁶ Bunlar: 7/el-A'râf:158; 10/Yûnus:23, 57, 104, 108; 27/en-Neml:16; 31/Lukmân:33; 35/Fâtîr:3, 5, 15.

¹⁰⁷ Bunlar: 2/el-Bakara:21, 168; 4/en-Nisâ':1, 170, 174; 22/el-Hacc:1, 5, 49, 73; 49/el-Hucurât:13.

¹⁰⁸ El-Vâhidî, *el-Veciz ft Tefsiri'l-Kitâbi'l-'Azîz*, tah. Şafvân 'Adnân ed-Dâvudî (Dimeşk: Dâru'l-Kalem & Beyrut: ed-Dâru's-Şâmiyye, 1995), c.1, s.495 (10/Yûnus:23), s.510 (10/Yûnus:104, 108).

¹⁰⁹ El-Vâhidî, *el-Veciz*, c.1, s.502 (10/Yûnus:57).

¹¹⁰ El-Vâhidî, *el-Veciz*, c.1, s.95 (2/el-Bakara:21), s.251 (4/en-Nisâ':1).

¹¹¹ El-Vâhidî, *el-Veciz*, c.1, s.303 (4/en-Nisâ':170).

¹¹² Bunlar: 2/el-Bakara:104, 153, 172, 178, 183, 208, 254, 264, 267, 278, 282; 3/Âlu 'Imrân:100, 102, 118, 130, 149, 156, 200; 4/en-Nisâ':19, 29, 43, 59, 71, 94, 135, 136, 144; 5/el-Mâ'ide:1, 2, 6, 8, 11, 35, 51, 54, 57, 87, 90, 94, 95, 101, 105, 106; 8/el-Enfâl:15, 20, 24, 27, 29, 45; 9/et-Tevbe:23, 28, 34, 38, 119, 123; 22/el-Hacc:77; 24/en-Nûr:21, 27, 58; 33/el-Ahzâb:9, 41, 49, 53, 56, 69, 70; 47/Muhammed:7, 33; 49/el-Hucurât:1, 2, 6, 11, 12; 57/el-Hadîd:28; 58/el-Mucâdele:9, 11, 12; 59/el-Haşr:18; 60/el-Mumtehine:1, 10, 13; 61/eş-Şaff:1, 10, 13; 62/el-Cumu'a:9; 63/el-Munâfikûn:9; 64/et-Tegâbun:14; 66/et-Tahrîm:6, 8.

(6) el-Hacc:17 (الصَّابُونَ)

Bu ayette zikredilen diğer bir dinî topluluk olan Şâbiiler, bu ayetin haricinde, Kur'an'da iki farklı Medenî surede daha benzer formda geçmektedir: 2/el-Bakara:62 (إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَالَّذِينَ هَادُوا وَالنَّصَارَى وَالصَّابِئِينَ) ve 5/el-Mā'ide:69 (إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَالَّذِينَ هَادُوا وَالصَّابِئِينَ وَالنَّصَارَى). Böylece Şâbiiler, sadece Medenî dönemin bir konusu olmaktadır.

(7) el-Hacc:25 (إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا وَيَصُدُّونَ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ وَالْمَسْجِدِ الْحَرَامِ)

Bu ayete göre Hz. Peygamber ve müminlerin, Mescid-i Haram'a girmeleri engellenmektedir. Müşrikler tarafından Ka'be'ye girişin önlenmesi Medenî dönemde 8/el-Enfâl suresi 34. ayete (وَهُمْ يَصُدُّونَ عَنِ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ) de konu olmaktadır. Benzer şekilde 2/el-Bakara suresi 217. ayet, Mescid-i Haram'dan insanları alı koymanın (*şaddun*) ve oradan çıkarmanın (*ihrāc*) *kufir* olduğunu belirtmektedir.¹¹⁶ Dolayısıyla Kur'an'da müminlerin Mescid-i Haram'a girmelerinin engellenmesi Medenî dönemin konusu olmuştur.

(8) el-Hacc:26 (الْبَيْتِ)

Bu ayette Hz. İbrâhîm için *beytin* yerinin hazırlanmış olduğu bildirilmektedir. Ka'be'nin “*beyt*” olarak tanımlanması hem Mekkî (106/Kurayş:3) hem Medenî bir özelliktir. Medenî surelerdeki diğer kullanımları şu şekildedir: İnsanlar için toplanma ve güven evi (2/el-Bakara:125), hac ve umrenin evi (2/el-Bakara:158); müşriklerin ibadet ettiği ev (8/el-Enfâl:35); ilk ev (3/Âlu 'İmrân:96) ve saygın/el-*harām* ev (5/el-Maide:97).¹¹⁷

(9) el-Hacc:27 (وَأَذِّنْ فِي النَّاسِ بِالْحَجِّ)

Medenî surelerin temel konularından biri olan ibadet, bu surede ‘hac’ ritüeli özelinde yer almaktadır (26-33. ayetler). Kur'an'da hac ibadetinin zikredildiği ayetlere odaklandığımız zaman, konunun, farziyeti bağlamında, Medenî dönemde nâzil olduğunu görmekteyiz: 2/el-Bakara:158, 196-200, 203; 3/Âlu 'İmrân:96; 5/el-Mā'ide:1-2, 94-97.

(10) el-Hacc:32, 34 (شَعَائِرِ اللَّهِ)

Surede hac ibadeti bağlamında 32 ve 34. ayetlerde geçen *şe'ā'irullāh* ifadesi Kur'an'da 4 kez geçmektedir. Bu sure haricinde diğer iki kullanım da hac konusunda ve Medenîdir (2/el-Bakara:158 ve 5/el-Mā'ide:2).

¹¹⁶ Krş. Nicolai Sinai, “The Unknown Known Some Groundwork for Interpreting the Medinan Qur'an,” *Mélanges de l'Université Saint-Joseph* 66 (2015-2016), s.56.

¹¹⁷ Krş. Sinai, “The Unknown Known,” s.55.

(11) el-Ḥacc:36

Suredeki bir diğer ibadet olan kurban, el-Kevşer suresi 2. ayet haricinde, sadece Medenî surelerde (2/el-Bakara:196; 5/el-Mā'ide:27, 97) bulunmaktadır. Dolayısıyla bu ibadet, Mekkî ve Medenî dönemin ortak konularından biridir.

(12) el-Ḥacc:40 (الَّذِينَ أُخْرِجُوا)

Bu ayette inananlar, “yurtlarından çıkarılanlar” (*ellezîne uḥricū*) olarak tavsif edilmektedir. Hz. Peygamber ve müminlerin Medine'deki durumlarına işaret eden bu kullanım Medenî bir özelliktir ve Mekkî surelerde yer almamaktadır. Bu ifadelerin yer aldığı Medenî ayetler şunlardır: 2/el-Bakara:191 (وَأَخْرَجُوهُمْ مِنْ حَيْثُ أَخْرَجُوكُمْ); 3/Ālu 'İmrān:195 (فَالَّذِينَ هَاجَرُوا وَأُخْرِجُوا مِنْ) (دِيَارِهِمْ); 9/et-Tevbe:13 (بِاخْرَاجِ الرَّسُولِ); 60/el-Mumteḥine:1 (يُخْرِجُونَ الرَّسُولَ); 60/el-Mumteḥine:8 (وَأَخْرَجُوكُمْ مِنْ دِيَارِكُمْ) ve 60/el-Mumteḥine:9 (وَأَخْرَجُوكُمْ مِنْ دِيَارِكُمْ). Hicret sonrası döneme atıfta bulunması bakımından, bu özellik Medenî dönemin kavramlarından *enşār* ve *muḥācir* arasında da bir bağ kurmaktadır.¹¹⁸

(13) el-Ḥacc:49 (نَذِيرٍ)

Surede Hz. Peygamber için kullanılan tek tanımlama *nezīr*dir. Bu sıfat ağırlıklı Mekke döneminde geçse de Medenî surelerde de görülmektedir (2/el-Bakara:119; 5/el-Mā'ide:19; 33/el-Aḥzāb:45 ve 48/el-Feth:8).¹¹⁹ Dolayısıyla bu sıfat sadece Mekke dönemine ait bir özellik değildir.

(14) el-Ḥacc:53 (لِلَّذِينَ فِي قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ)

Fī kulūbihim meraḍ terkibi Kur'an'da, bu ayet haricinde, 10 yerde daha geçmektedir. Bu ayetlerin biri hariç (74/el-Muddeṣsir:31) tamamı Medenîdir (2/el-Bakara:10; 5/el-Mā'ide:52; 8/el-Enfāl:49; 9/et-Tevbe:125; 24/en-Nūr:50; 33/el-Aḥzāb:12, 60; 49/Muḥammed:20, 29). Bu terkinin Mekkî ve Medenî ayetlerde geçmesi hem surelerin ortak bir özelliği olmakta hem de ağırlıklı olarak Medenî olmasından dolayı el-Ḥacc suresine, nuzûl döneminin tespitinde bir unsur kazandırmaktadır.

¹¹⁸ Krş. Sinai, “The Unknown Known,” s.54.

¹¹⁹ Nicolai Sinai, Medenî dönemini “bilinmeyen bilinen” olarak betimlemektedir. Ona göre “Hz. Peygamber'e itaat” bu dönemin üç temel konusundan biridir. Diğerleri “dini topluluklar (inananlar) ve emirlerin kaynağı olarak vahiy” konularıdır. Bkz. Sinai, “The Unknown Known,” ss.48-51.

(15) el-Hacc:54 (الَّذِينَ أُوتُوا الْعِلْمَ)

Ellezîne ütül-ilm terkihi, Kur'an'da 7 ayette daha yer almaktadır. Bu terkip Mekkî bağlamda (28/el-Kaşaş:80; 30/er-Rûm:56) “kendilerine ilim verilenler” olarak açıklanmıştır.¹²⁰ İfadenin Mekkî dönemdeki bu kullanımlarında kıyamet gününün (ahiretin) hatırlatılması söz konusudur. Bu tamlamanın geçtiği diğer beş ayet Medenîdir (17/el-İsrâ':107; 29/el-'Ankebût:49; 34/es-Sebe':6; 47/Muhammed:16; 58/el-Mucâdele:11).¹²¹ Bu açıklamalara dayanarak terkihin ağırlıklı Medenî dönemin bir özelliği olduğunu söylemek mümkündür.

(16) el-Hacc:58

Surenin 58. ayetinde hicret edenleri (*ve'lezzîne hâcerû*), savaşta öldürülen (*kutilû*) ve ölenleri (*mâtû*) konu edindiğinden dolayı ayetlerin bağlamı en erken Bedr'den sonraki bir döneme işaret etmektedir.¹²²

(17) el-Hacc:78 (وَجَاهِدُوا فِي اللَّهِ حَقَّ جِهَادِهِ)

Surenin anahtar kavramlarından biri *cihâddir*. Son ayette geçen “*ve cāhidū fī'llāhi ḥaḳḳa cihādihī*” ifadesini Muḳātil b. Suleymān “hakkıyla çalışmak, hakkıyla salih ameller işlemek” anlamında açıklamıştır.¹²³ Bu yorum, savaşa izin verilen bir bağlamda, *cihâddan* ne kastedildiğini yansıtmaması bakımından önemlidir. Benzer anlamıyla *cihād* Mekke döneminde sadece iki ayette geçmektedir:

a) 25/el-Furḳān:52 “فَلَا تُطِيعُوا الْكَافِرِينَ وَجَاهِدُوهُمْ بِهٖ جِهَادًا كَبِيرًا”: Bu ayet “kâfirlere itaat etme ve Kur'an ile *cihād* et” şeklinde açıklanmıştır.¹²⁴ *Cihād* kelimesi Kur'an'da isim formunda Mekkî bir surede, bir kez ve bu ayette geçmektedir. Diğer kullanımları Medenîdir (9/et-Tevbe:24; 60/el-Mumteḥine:1).

b) 29/el-'Ankebût:69 “وَالَّذِينَ جَاهَدُوا فِينَا لَنَهْدِيَنَّهُمْ سُبُلَنَا وَإِنَّ اللَّهَ لَمَعَ الْمُحْسِنِينَ”: Bu ayette *ve'lezzîne cāhedū* “Allah için hayır işleyenler” olarak tefsir edilmiştir.¹²⁵

Cihād kelimesinin “hakkıyla çalışmak, hakkıyla salih ameller işlemek” anlamıyla diğer bütün kullanımları ise Medenîdir (2/el-Bakara: 218; 8/el-Enfāl: 72, 74, 75; 3/Ālu 'İmrān:142; 49/el-Hucurāt:15; 66/et-Taḥrīm:9; 9/et-

¹²⁰ Muḳātil b. Suleymān, *Tefsīr*, c.3, s.357, 421.

¹²¹ 17/el-İsrâ':107 ve 34/es-Sebe':6, Mekkî surelerdeki Medenî (istisna) ayetlerdir. Bkz. es-Suyûtî, *el-İḩḩān*, c.1, ss.93, 97. 28/el-'Ankebût suresi, Mekke'de nâzil olan en son ve son surelerden biridir. Bu terkihe Muḳātil'in verdiği anlamdan hareketle ayet, Medine dönemi içerisinde değerlendirilmiştir.

¹²² Krş. Nöldeke, Schwally, Bergsträßer & Pretzl, *The History of the Qur'ān*, s.174.

¹²³ Muḳātil, *Tefsīr*, c.3, s.139.

¹²⁴ Muḳātil, *Tefsīr*, c.3, s.237.

¹²⁵ Muḳātil, *Tefsīr*, c.3, s.390.

Tevbe:16, 20, 41, 73, 86). Bu anlamıyla *cihād*, Medenī surelerin bir özelliği olmaktadır.

(18) el-Hacc:78 (مَلَّةٌ أَيْبِكُمْ إِزْهِيمِ)

Surenin sonunda Hz. İbrāhīm hac konusundan farklı bir muhtevayla yeniden zikredilmiştir. Ayette geçen *millete* [*ebīkum*] *İbrāhīm* Kur'an'da, bu ayet haricinde, 6 yerde daha yer almaktadır. Bu kullanımların üçü Mekkī (6/el-En'ām:161; 12/Yūsuf:38; 16/en-Nahl:123), diğer üçü Medenīdir (2/el-Bakara 135; 3/Ālu 'İmrān:95; 4/en-Nisā':125). “Hz. İbrāhīm'in dini” anlamında bu ifade Mekkī ve Medenī surelerin ortak bir özelliği olmaktadır. 2/el-Bakara:135 ve 3/Ālu 'İmrān:95. ayetlerde Hz. İbrāhīm'in müşriklerden olmaması (وَمَا كَانَ مِنَ الْمُشْرِكِينَ) “yani Hıristiyan ve Yahudi değildir” şeklinde açıklanmıştır.¹²⁶ Mekkī dönemi hatırlatan ‘müşrik’ kelimesini, Kur'an'ın Yahudiler ve Hıristiyanlar için kullanması da ‘şirk’ konusunun Mekkī ve Medenī dönemin ortak bir özelliği olduğunu ortaya koymaktadır.

3. Surenin Tarihî Bağlamı

El-Hacc suresinin tematik yapısını takip ederek, bu aşamada ayetlerin tarihî bağlamını belirleyen olaylara dair rivayetleri değerlendirebiliriz.

(1) el-Hacc:1-2

Muqātil b. Suleymān, surenin 1-2. ayetlerinin Medine'de Benū Muştalik gazvesinde nâzil olduğu belirtmiştir.¹²⁷ Hendeğ gazvesi için Kurayş'ın müteffiklerinden Benū Muştalik kabilesinin lideri el-Hāriş b. Ebī Dirār, el-Muraysī suyunun başında kendi adamlarını toplayarak Müslümanlara karşı birlik oluşturunca, bu faaliyeti durdurmak amacıyla Hz. Peygamber el-Muraysī seferine çıkmıştır.¹²⁸ Benū el-Muştalik gazvesi, hicretin 5. yılında gerçekleşmiştir.¹²⁹ Bu tarihî bilgiden hareketle surenin ilgili bölümünün Medenī bir bağlama ait olduğunu söylemek mümkündür. Bununla birlikte surenin 1-2. ayetleri bazı detaylarıyla kıyamet gününü tasvir etmektedir. Bu ayetlerin, konusu doğrudan sefer ile ilgili olmadığından, her iki taraftan sefere katılanları uyardığı söylenebilir. Zira Muqātil ayetlerin gazve yolunda geceleyin nâzil olduğunu ve Hz. Peygamber'in bunları üç kez okuduğunu belirtmektedir.¹³⁰ Et-Ṭaberī, Hz. Peygamber'in bu ayetleri aşhābına okuduğunu 'İmrān b. Hūşayn'dan nakleder; ancak bu gazve ile bağlantı

¹²⁶ Muqātil, *Tefsīr*, c.1, ss.141, 291.

¹²⁷ Muqātil, *Tefsīr*, c.3, s.111.

¹²⁸ El-Vākidī, *Kitābu 'l-Megāzī*, tah. Marsden Jones ([Beyrut]: 'Ālemu'l-Kutub, 1984), c.1, s.404.

¹²⁹ El-Vākidī, *Kitābu 'l-Megāzī*, c.1, s.404; et-Ṭaberī, *Tārīhu 'l-Umem ve 'l-Mulūk*, tah. Muḥammed Ebū'l-Faḍl İbrāhīm ([Kahire:] Dāru'l-Me'ārif bi-Miṣr, [1967]), c.2, ss.593-594.

¹³⁰ Muqātil, *Tefsīr*, s.3, s.113.

kurmaz.¹³¹ İslam tarihi kaynakları ise olay ile el-Hacc suresinin 1-2. ayetleri arasında bir ilişkilendirmede bulunmaz.

(2) el-Hacc:3

Bu ayetlerin nuzûl sebebine ilişkin nakledilen rivayetlerde ortak bir isim geçmektedir. Bu kişi, Mekke’de Hz. Peygamber’e muhalefeti ile bilinen en-Nadr b. el-Hâriş’tir.¹³² Bu bilgi ayetin bağlamını Mekke olarak belirlemektedir. Müşrikler ve inkâr konuları, Medine dönemi öncesine atıfta bulunan birer kaynak olmaktadır. Ancak el-Vâkidî’nin naklettiği şu bilgi ayetlerin farklı bir bağlamı olabileceğini düşündürmektedir: el-Vâkidî, münafıkların çoğunun bu gazvede Hz. Peygamber ile bulunmuş olduğunu, daha önce hiçbir sefere bu şekilde katılmadıklarını kaydetmektedir.¹³³ Surenin 3. ve 8. ayetlerinde “Allah hakkında tartışanların” kim/ler olduğu konusunu, el-Vâkidî’nin bu nakli bağlamında değerlendirmek mümkündür. Dolayısıyla bu tartışanların münafıkların olması durumu da söz konusudur.

(3) el-Hacc:9

Eṭ-Ṭaberî bu ayetin tarihî bağlamına işaret edebilecek bir rivayeti tâbî’ün dönemi âlimi İbn Cureyc’den (ö.150/767) nakletmektedir. Bu rivayete göre ayette geçen *lehu fı’-d-dunya hızyun* ibaresi, Bedr günü savaştır (*katlun yevme Bedrin*).¹³⁴ Bu açıklamaya dayanarak, 9. ayetin Bedr günü karşı karşıya gelen grupların anlatıldığı surenin 19. ayetiyle bir bağlantı kurduğu söylenebilir. Bu rivayet ayetin Bedr gününde nâzil olduğuna ilişkin kuvvetli bir delil kabul edilmeyebilir. Bir ‘hatırlatma’ olduğu düşünüldüğündeyse Bedr’den sonra nâzil olduğu sonucuna varılmaktadır. Her iki durumda da ayet Medenî bir bağlama sahip olmaktadır.

(4) el-Hacc:11

Allah’a şartlı olarak veya şüpheyle (*alâ harfin*) kulluk edenleri konu edinen bu ayetin nuzûl sebebine ilişkin kaynaklarda üç farklı rivayet nakledilmektedir. İbn ‘Abbās’tan nakledilen birinci rivayet şu şekildedir: “Bir kişi Medine’ye gelir (veya hicret eder). Karısı erkek çocuk doğurur [ve] atı yavrularsa, “Bu ne iyi bir dinmiş” derdi. Karısı doğurmaz [ve] atı yavru lamazsa, “Bu ne kötü bir dinmiş” derdi.”¹³⁵ İkinci rivayet de İbn ‘Abbās’a dayanmaktadır. Bu rivayet içerik bakımından birinci habere

¹³¹ Eṭ-Ṭaberî, *Câmi’u’l-Beyân*, c.16, ss.449-450.

¹³² Muḳâtil, *Tefsîr*, c.3, s.115; eṭ-Ṭaberî, *Câmi’u’l-Beyân*, c.16, s.459; es-Suyûfî, *Lubâbu’n-Nuḳûl fı Esbâbi’n-Nuzûl* (Kahire: Mektebetu’ş-Şafâ, 2002), s.184.

¹³³ El-Vâkidî, *Kitâbu’l-Megâzî*, c.1, ss.404-405.

¹³⁴ Eṭ-Ṭaberî, *Câmi’u’l-Beyân*, c.16, s.471.

¹³⁵ Muḳâtil, *Tefsîr*, c.3, s.117-118; eṭ-Ṭaberî, *Câmi’u’l-Beyân*, c.16, ss.472-473; es-Suyûfî, *Lubâbu’n-Nuḳûl*, s.184.

benzemektedir. Ancak ikinci rivayette “bedevilerden bazı kimselerin veya birinin” geldiği zikredilmektedir.¹³⁶ Ebū Sa‘īd el-Ḥudrī’den (ö.74/693/94) nakledilen üçüncü rivayette ise özne değişmektedir. Bu kez bir Yahudi, Müslüman olduktan sonra başına gelen olumsuzlukları İslam’ın uğursuzluğu olarak görür ve bunun üzerine bu ayet nâzil olmuştur.¹³⁷ Birinci ve ikinci rivayetlerde ilgili kişinin ‘Medine’ye gelmesi/hicret etmesi’ ve üçüncü rivayette ‘Yahudi’ birinin nuzûl sebebinde zikredilmesine dair ayrıntılar ayeti Medenî döneme taşımaktadır.

(5) el-Ḥacc:12-13

Surenin 11. ayetinin metinsel bağlamı, 12-13. ayetlerde devam etmektedir. 11. ayetin konusu olan ‘kişi’nin olumsuz özellikleri, 12-13. ayetlerde anlatılmaktadır. Dolayısıyla 11. ayetin sebep-i nuzûlü bu ayetler için de tarihî bağlamı belirlemektedir. Ayrıca surenin nuzûl dönemine dair rivayetleri incelediğimiz bağlamda İbn ‘Abbās’dan nakledilen bir habere göre surenin bu iki ayeti (12-13) hariç Mekkî olduğunu belirtmiştik.¹³⁸ Bu rivayette ilgili ayetlerin Medine’de nâzil olduklarına dair kanaati desteklemektedir.

(6) el-Ḥacc:15

Bu ayete dair nakledilen sebep-i nuzûl rivayeti, ayetin Müslüman olma konusunu ağırından alan Ğatafânlı bazı Araplar hakkında nâzil olduğunu nakletmektedir. Ğatafânlıların Müslüman olmaları durumunda Yahudilerle ilişkilerinin bozulabileceğini ve bu durumda düşmanlarına karşı kendilerini kimin koruyacağını düşünmelerinden dolayı bu ayet indirilmiştir.¹³⁹ Ayette Allah’ın ve Hz. Peygamber’in dünyadaki ve ahiretteki yardımı açıklanmıştır. Rivayetten Ğatafânlıların Yahudilerle ilişkilerine dair elde edilen bilgi, ayetin hicret sonrası bir dönemde nâzil olduğuna işaret edebilir. Ğatafânlılar, Ḥendek gazvesinde Kurayş ve Yahudilerin müteffiki olmuştur.¹⁴⁰ Ayrıca Ğatafân (Hicrî 3)¹⁴¹ ve Zatu’r-Rik’a (hicrî 5)¹⁴² gazveleri Medine döneminde gerçekleşen olaylardır. Bunlar Ğatafânlılarla ilgili olay, rivayet ve ayetlerin Medine dönemi içerisinde değerlendirilebileceğine ilişkin görüşü güçlendirmektedir. Bununla birlikte es-Seḥāvī, Muḳātil’e dayanarak bu

¹³⁶ El-Vāhidī, *Esbābu’n-Nuzûl*, tah. Kemāl Besyūnī Zağlûl (Beyrut: Dāru’l-Kutubi’l-İlmiyye, 1991), s.316.

¹³⁷ El-Vāhidī, *Esbābu’n-Nuzûl*, ss.316-317.

¹³⁸ İbnü’l-Cevzī, *Zādu’l-Mesīr*, c.5, s.401.

¹³⁹ Muḳātil, *Tefsīr*, c.3, s.119.

¹⁴⁰ Kasım Şulul, *İlk Kaynaklara Göre Hz. Peygamber Devri Kronolojisi* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2013), s.671.

¹⁴¹ Et-Ṭaberī, *Tārīḫü’l-Umm ve’l-Mulūk*, c.2, s.487.

¹⁴² El-Vākidī, *Kitābu’l-Megāzī*, c.1, s.395.

ayetin Medenî olduğuna ilişkin bir rivayet nakletmektedir.¹⁴³ Bu rivayet de ayetin Medine’de nâzil olabileceği konusunda delil teşkil etmektedir.

(7) el-Hacc:19

Surenin 19. ayetine dair iki sebab-i nuzûl rivayeti nakledilmektedir. Birinci rivayette *hazāni haşmāni*, Bedr gazvesine katılan Müslüman ve müşriklerden “iki taraf” şeklinde açıklanmış ve bazı isimler zikredilmiştir.¹⁴⁴ Kâtâde ← İbn ‘Abbās tarikiyle nakledilen ikinci rivayette ise bu iki grup, *ehl-i kitāb* ve müminler şeklinde yer almıştır. Yahudilerin (*ehl-i kitāb*) “Biz Allah’a sizlerden daha layığız, bizim kitabımız ve peygamberimiz sizin kitabınız ve peygamberinizden öncedir” mealinde ifadelerine müminlerin mukabelede bulunması üzerine bu ayet nâzil olmuştur.¹⁴⁵ Rivayetler içerik açısından farklı olsa da ayetin tarihî bağlamını Medine olarak belirlemektedir. Bu ayet grubunun metinsel bağlamı 24. ayete kadar devam etmektedir.

(8) el-Hacc:25

Ayetin nuzûl sebebi olarak iki farklı rivayet nakledilmiştir. İbn ‘Abbās’a dayanan birinci rivayete göre Hz. Peygamber, biri *enşār*dan diğeri *muhācir*lerden iki kişiyle birlikte ‘Abdullāh b. Enes b. Hâṭal’ı bir yere göndermiştir. Kimin daha soylu olduğu tartışması sonucu ‘Abdullāh b. Enes b. Hâṭal *enşār*dan olan kişiyi öldürür, irtidad edip Mekke’ye kaçar. Bunun üzerine bu ayet nâzil olur.¹⁴⁶ İbn ‘Abbās’a dayanan ikinci rivayette Hudeybiye senesinde (Hicrî 6. yıl),¹⁴⁷ Hz. Peygamber ve şahābesinin Mescid-i Hâram’a girmelerini ve umre yapmalarını alıkoyan Ebū Sufyān b. Hârb hakkında nâzil olduğu nakledilmektedir.¹⁴⁸ Hz. İbrāhîm, hac ve kurban anlatımının bunun akabinde anlatılması bu rivayetin sebab-i nuzûl olarak tercihine Kur’an’dan bir kaynak olmaktadır. Her iki rivayetin içerikleri farklı olmakla birlikte ayetin bağlamının Medine olduğu anlaşılmalıdır. Birinci rivayette *enşār* ve *muhācir* kelimeleri Medenî unsurlardır. İkinci rivayet doğrudan Medenî dönemde gerçekleşen bir olayı içermektedir.

(9) el-Hacc:39-41

¹⁴³ Es-Seḥāwî, *Cemālu’l-Kurrā*, c.1, s.14. Muḳātil’in tefsirinde böyle bir açıklama bulunmamaktadır. Bu açıklama tefsirin nakli sürecinde bir müstensih hatası olarak metinden çıkmış olabilir.

¹⁴⁴ El-Vāhidî, *Esbābu’n-Nuzûl*, ss.317-318; es-Suyûtî, *Lubābu’n-Nuḳûl*, s.185; krş. Gözeler, *Kur’an Ayetlerinin Tarihlendirilmesi*, ss.246-247.

¹⁴⁵ Muḳātil, *Tefsîr*, c.3, s.120 (Kâtâde ve İbn ‘Abbās’ın isimleri zikredilmiyor); et-Ṭaberî, *Cāmî’u’l-Beyān*, c.16, s.491; el-Vāhidî, *Esbābu’n-Nuzûl*, s.318.

¹⁴⁶ Muḳātil, *Tefsîr*, c.3, s.121; es-Suyûtî, *Lubābu’n-Nuḳûl*, s.185.

¹⁴⁷ Bkz. Şulul, *İlk Kaynaklara Göre Hz. Peygamber Devri Kronolojisi*, s.740.

¹⁴⁸ Er-Rāzî, *Mefātiḥu’l-Gayb* (Beyrut: Dāru’l-Fikr, 1981), c.23, s.24.

Hız. Peygamber Mekke'den ayrıldığı zaman Hız. Ebū Bekr söyle demiştir: “Nebilerini [Mekke'den] çıkarttılar. Allah onları helak etsin.” Bunun üzerine bu ayet nâzil olmuştur (*fe-nezelet*). Bu söze dayanarak ayetin, hicret yolunda inmiş olduğu şeklinde bir sonuca varılmıştır.¹⁴⁹ Ayet “saldırıya maruz kalmaları durumunda [*zulimū*]” savaşa izin verilmesini konu edinir. Mekke'de, hemen hicret öncesi dönemde ve hicret esnasında, bu konunun Kur'an'ın metinsel ve tarihî bağlamında yer almadığını söylemek mümkündür. Dolayısıyla rivayet, Bedr gazvesi (Hicrî 2. yıl) öncesi bir dönemle irtibatlandırılabilir.¹⁵⁰

Muḳātil b. Suleymān, surenin 38. ayetini “Allah'ın müminlere hicretten önce kendilerine eziyet eden müşriklere cevap vermemelerini emrettiği bir zamanla ilgilidir” şeklinde açıklamaktadır.¹⁵¹ Bu yorum ayetin Medenî dönemde Mekke'deki durumun bir hatırlatması olarak anlaşılabilir. Zira Muḳātil bu açıklamanın akabinde “Medine'ye geldikleri vakit Allah Mekke'deki yasaklamadan sonra müminlere savaş için izin verdi” değerlendirmesini eklemektedir.¹⁵² Surenin 40. ayetinde müminlerin, müşrikler tarafından Mekke'den çıkarılmalarının haber verilmesi ise bu ayetler arasında hem tarihî hem de metinsel bir irtibat kurmaktadır. Muḳātil, 41. ayete geçen “bir yerde (*fi'l-ardî*) egemenlik imkânı versek” ifadelerini “müminlere Mekke'deki mağlubiyetlerinden sonra Medine topraklarında bir hâkimiyet imkânı” şeklinde açıklamaktadır.¹⁵³ Bu yerin (*el-ard*) Medine şehri olarak belirlenmesi ayetlerin tarihî bağlamının Medine olabileceği yorumu güçlendirmektedir.

(10) El-Hacc:53

Eṭ-Ṭaberî, ayetteki *ellezîne fi kulūbihim meraḍ* ifadesiyle kastedilenin “münafıklar” olduğunu İbn Cureyc'den nakletmektedir.¹⁵⁴ Bu rivayet doğrudan ayetin tarihî bağlamını Medine olarak belirlemektedir. Bu kullanımın Kur'an'daki diğer kullanımlarına ilişkin açıklamalar şu şekildedir:

2/el-Bakara:9-10, Yahudilerden bir münafık¹⁵⁵

5/el-Mā'ide:52, Münafıklar;¹⁵⁶ ‘Abdullāh b. Ubeyy¹⁵⁷

¹⁴⁹ El-Vāhidî, *Esbābu'n-Nuzūl*, s.319; es-Suyūfî, *Lubābu'n-Nuḳūl*, s.186; es-Suyūfî, *el-İtkān*, c.1, s.130.

¹⁵⁰ Kırş. Gözeler, *Kur'an Ayetlerinin Tarihlendirilmesi*, ss.217-219.

¹⁵¹ Muḳātil, *Tefsîr*, c.3, s.129.

¹⁵² Muḳātil, *Tefsîr*, c.3, s.129.

¹⁵³ Muḳātil, *Tefsîr*, c.3, s.130.

¹⁵⁴ Eṭ-Ṭaberî, *Cāmi'u'l-Beyān*, c.16, s.612.

¹⁵⁵ Muḳātil, *Tefsîr*, c.1, s.89; et-Ṭaberî, *Cāmi'u'l-Beyān*, c.1, s.289.

¹⁵⁶ Muḳātil, *Tefsîr*, c.1, ss.484-485.

8/el-Enfâl:49, Münafıklar ve kalplerinde *şekk* bulunanlar¹⁵⁸

9/et-Tevbe:125, Münafıklar¹⁵⁹

24/en-Nür:49-50, Yahudiler¹⁶⁰

33/el-Ahżāb:12, Münafıklar ve kalplerinde *şekk* bulunanlar¹⁶¹

33/el-Ahżāb:60, Münafıklar¹⁶²

47/Muḥammed:20, Münafıklar¹⁶³

47/Muḥammed:29, Münafıklar¹⁶⁴

Bu ifadeden kimlerin kastedildiği sorusu, rivayetlerde Yahudiler ve münafıklar olarak açıklanmıştır. Dolayısıyla bu kullanımın diğer tarihî bağlamlarına işaret eden rivayetler, bu ayetin Medine dönemine ait olduğu hususunda kaynaklık teşkil etmektedir.

(11) el-Hacc:54

Bu ayette geçen “kendilerine ilim verilenler” (*ellezîne ūtū'l-‘ilm*) ifadesinden kimlerin kastedildiği sorusuna Muḳātil’in tefsirinde “Ehl-i Tevrat” cevabını bulmaktayız.¹⁶⁵ Bu terkinin Medenî dönemdeki diğer kullanımları ise şu şekilde açıklanmıştır:

17/el-İsrā’:107, Tevrat ile ilim verilenler (‘Abdullāh b. Selām ve arkadaşları)¹⁶⁶

28/el-‘Ankebūt:49, Tevrat ile ilim verilenler (‘Abdullāh b. Selām ve arkadaşları)¹⁶⁷

34/es-Sebe’:6, *Ehl-i Kitāb*’ın iman edenleri¹⁶⁸

47/Muḥammed:16, *hidayet (el-hudā)*, yani Kur’an¹⁶⁹

58/el-Mucādele:11, Kur’an¹⁷⁰

¹⁵⁷ Et-Ṭaberī, *Cāmi’u’l-Beyān*, c.8, ss.510-511.

¹⁵⁸ Muḳātil, *Tefsīr*, c.2, s.119.

¹⁵⁹ Muḳātil, *Tefsīr*, c.2, s.204; et-Ṭaberī, ayetteki *māṭū* ifadesini “yani münafıklar” olarak açıklamıştır. Bkz. et-Ṭaberī, *Cāmi’u’l-Beyān*, c.12, s.90.

¹⁶⁰ Muḳātil, *Tefsīr*, c.3, s.205.

¹⁶¹ Muḳātil, *Tefsīr*, c.3, s.477.

¹⁶² Muḳātil, *Tefsīr*, c.3, s.508.

¹⁶³ Muḳātil, *Tefsīr*, c.4, s.48.

¹⁶⁴ Muḳātil, *Tefsīr*, c.4, s.50; et-Ṭaberī, *Cāmi’u’l-Beyān*, c.21, s.222.

¹⁶⁵ Muḳātil, *Tefsīr*, c.3, s.111.

¹⁶⁶ Muḳātil, *Tefsīr*, c.2, s.555.

¹⁶⁷ Muḳātil, *Tefsīr*, c.3, s.386.

¹⁶⁸ Muḳātil, *Tefsīr*, c.3, s.524.

¹⁶⁹ Muḳātil, *Tefsīr*, c.4, s.47.

¹⁷⁰ Muḳātil, *Tefsīr*, c.4, s.262.

Bu açıklamalara göre *ellezîne ütū'l-ilm* tamlaması, Medenî dönemde daha çok Yahudiler ile ilişkilendirilmiştir. Dolayısıyla ilgili rivayetler, ayetin tarihî bağlamını Medine olarak belirlemektedir.

(12) el-Ḥacc:60

Müşrikler, müminler için savaş yapılması haram olan Muḥarrem ayının son gününde, bir savaş başlatmışlardır. Çünkü müşrikler, müminlerin bu durumdan rahatsız olacaklarını biliyorlardı. Allah'ın yardımıyla savaş müminlerin zaferi ile sonuçlandı. Yine de haram bir ayda savaşmaktan dolayı müminlerin huzursuz hissetmeleri üzerine Allah “ذَلِكَ وَمَنْ عَاقَبَ بِمِثْلِ مَا عُوقِبَ” ayetini indirmiştir.¹⁷¹ Bu savaşın ismi zikredilmemiştir. Kur'an'da haram aylarda savaşma konusu 2/el-Bakara:217. ayette de yer almaktadır. Bu ayet Batın-ı Naḥle seriyyesiyle ilgilidir. Seriyyenin savaşmanın haram olduğu Receb ayında gerçekleşmesinden dolayı Hz. Peygamber'e ve Müslümanlara karşı yapılan ithamlar üzerine 2/el-Bakara:217. ayet nâzil olmuştur.¹⁷² Her iki ayet aynı veya farklı olaylarla ilgili olabilir. El-Ḥacc suresi 60. Ayetin nuzûl sebebi olarak Muḳâtil'in tefsirinde yer alan bu açıklama ‘savaş’ konusunun olduğu bir bağlama atıf yapmaktadır. Bu ayetin tarihî bağlamına dair lafzî bir delil de ayetin *zâlike* ism-i işaretiyle başlamasıdır. Ez-Zeccâc (ö.311/923) *zâlikeyi* “ölen ya da öldürülen *muhâcirlerle* ilgili olarak bildirdiğimiz vaadi yerine getirmek” olarak açıklamaktadır.¹⁷³ Bu dilsel açıklamanın ayetin tarihî bağlamıyla ilişkilendirilmesinde 58. ayet itibariyle surede hicret konusunun yer almasının rolü açıktır.

(13) el-Ḥacc:74

El-Kelbî'den (ö.146/763) nakledilen rivayete göre bu ayet, Yahudilerin (Mâlik ibn eş-Şayf, Ka'b b. el-Eşraf, Ka'b b. Esed ve diğerleri) “Allah gökleri ve yeri yaratmayı tamamladığında yoruldu ve dinlenmek için istirahatete çekildi” şeklindeki sözleri üzerine nâzil olmuştur. Rivayette bu ayetle birlikte 50/Ḳâf suresi 38. ayetin de (وَلَقَدْ خَلَقْنَا السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ وَمَا بَيْنَهُمَا فِي سِتَّةِ أَيَّامٍ) nâzil olduğu nakledilmektedir.¹⁷⁴ Rivayette yer alan iki nokta, bu ayete Medenî bir unsur kazandırmaktadır. Birincisi doğrudan Yahudilerin

¹⁷¹ Muḳâtil, *Tefsîr*, c.3, s.165; es-Suyûtî, *Lubābu'n-Nuḳûl*, s.186.

¹⁷² Krş. Gözeler, *Kur'an Ayetlerinin Tarihlendirilmesi*, ss.235-238.

¹⁷³ Er-Râzî, *Mefâtiḥu'l-Ğayb*, c.23, s.60.

¹⁷⁴ Er-Râzî, *Mefâtiḥu'l-Ğayb*, c.23, s.70.

zikredilmesi; ikincisi bu ayetle birlikte nâzil olduğu belirtilen Kâf suresi 38. ayetin Mekkî bir surede, Medenî (istisna) bir ayet olmasıdır.¹⁷⁵

(14) el-Hacc:78

Kur'an'daki *millete* [*ebkum*] *İbrâhîm* ifadesinin Medenî surelerdeki kullanımlarının tarihî bağlamlarına işaret eden açıklamalar şu şekildedir:

a) Yahudilerin liderleri ve Necran Hıristiyanları, müminlere “bizim dinimize girin, çünkü bizim dinimizden başka bir din yoktur” derler. Bunun üzerine Allah “وَقَالُوا كُونُوا هُودًا أَوْ نَصَارَى تَهْتَدُوا قُلْ بَلْ مِلَّةَ إِبْرَاهِيمَ حَنِيفًا وَمَا كَانَ مِنَ الْمُشْرِكِينَ” [2/el-Bakara:135] buyurmuştur.¹⁷⁶

b) Yahudiler ve Hıristiyanlar, Hz. İbrâhîm de dâhil olmak üzere bütün peygamberlerin kendi dinleri üzere olduklarını iddia etmişlerdir [3/Âlu ‘İmrân:95]¹⁷⁷

c) Yahudiler Medine’de müminlere karşı övündükleri zaman Allah, dinlerden İslam dinini seçtiğini buyurmuştur [4/en-Nisâ’:125]¹⁷⁸

Bu açıklamalardaki ortak nokta Yahudilerin ve Hıristiyanların rivayetlere konu olmasıdır. Rivayetlere dayanarak, Yahudilerin ve Hıristiyanların dikaktlerini çekmek amacıyla Hz. İbrâhîm’in yeniden zikredilmesi, el-Hacc suresi 78. ayetin tarihî bağlamında onların olabileceğini düşündürmektedir.¹⁷⁹

Sonuç

Surelerin özellikleri konusunda ‘Abdullâh b. Vehb’den (ö.197/812) ez-Zurkânî’ye (ö.1948) *‘ulūmu’l-Ḳur’āna* dair 14 farklı eseri kronolojik olarak değerlendirmelerimiz sonucunda Mekkî veya Medenî sure karakteristiğinin iki odağı bulunduğunu söyleyebiliriz. Birincisi lafızların filolojik yapısı ve üslubuyla ilgilidir. Kur’an ilimleri içerisinde bu konu müstakil başlıklar altında detaylı olarak işlenmiş ve şekillenmiştir. İkincisi, ayet ve surelerin konusu ve içeriğine ilişkindir. Klasik dönemde *mevḏū’u’l-Ḳur’ān* adıyla müstakil bir ilim ihdas olmamıştır. *Ḳaşaşu’l-Ḳur’ān* alanı bununla ilişkilendirilebilir. Ancak bu ilim klasik *‘ulūmu’l-Ḳur’ān* kaynaklarında ‘müstakil bir başlık’ olarak yer almaz.

Konuya dair klasik literatürün surelerin özelliklerine dair sunduğu rivayetlerde/açıklamalarda Medenî dönemin ağırlıklı konuları arasında kabul

¹⁷⁵ Es-Suyūfî, *el-İtkân*, c.1, s.102.

¹⁷⁶ Muḳâtil, *Tefsîr*, c.1, s.141; eṭ-Ṭaberî, *Câmi’u’l-Beyân*, c.2, ss.589-590.

¹⁷⁷ Muḳâtil, *Tefsîr*, c.1, s.291.

¹⁷⁸ Muḳâtil, *Tefsîr*, c.1, ss.410-411.

¹⁷⁹ Krş. Nöldeke, Schwally, Bergsträber & Pretzl, *The History of the Qur’ān*, s.174.

edilen ibadetler/farzlar zikredilmemektedir. Mekkî dönemin ağırlıklı konuları arasında kabul edilen ahlak, Mekkî veya Medenî dönemin özelliği olarak kaynaklarda yer almamaktadır. Bir diğer genel özellik de peygamber kıssalarının bulunduğu surelerin Mekkî olduğudur. Oysa Âlu 'İmrân suresinde Hz. Meryem ve Hz. 'İsâ, el-Mâ'ide suresinde de Beni İsrail-Hz. Mūsâ kıssaları geçmektedir. Bir diğer husus Mekkî surelerdeki yemin ve *sec'* gibi özelliklerin bu rivayetlerde yer almamasıdır. Yine *mufaşşal* surelerin Mekkî olduğu bilgisinin genel bir açıklama olduğu anlaşılmaktadır. Zira *mufaşşal* sure, “50/Kāf suresinden 114/en-Nās suresine kadar olan ve araları besmele ile sık sık ayrılan sureler”¹⁸⁰ için kabul edilen bir tanımdır. Ancak bunlar arasında 57/el-Ḥadīd, 58/el-Mucādele, 59/el-Ḥaşr, 60/el-Mumteḥine, 61/eş-Şaff, 62/el-Cumu'a, 63/el-Munāfikūn, 64/Teḡābun, 65/eṭ-Ṭalaḡ, 66/et-Tahrīm ve 98/el-Beyyine gibi Medenî olan sureler bulunmaktadır. Sonuç olarak, surelerin özelliklerine dair açıklamalar, klasik literatürde detaylı bir şekilde bulunmamaktadır. Bunlar ‘genel’ belirlemelerdir.

Araştırmamız sonucunda içerik ve üslup özelliklerine ve tarihî bağlamına dair rivayetlere dayanarak el-Ḥacc suresinin, Medenî bir sure olduğu sonucuna varılmıştır. ‘Üslup ve içerik’ eksenli yapılan inceleme, el-Ḥacc suresinin kavram, biçim ve muhteva bakımından daha çok Medine döneminde nâzil olan surelerle benzer özelliklere sahip olduğunu göstermektedir. Klasik kaynakların naklettiği Mekkî-Medenî sure özelliklerini tek tek incelediğimizde el-Ḥacc suresinin iki açıdan Medenî sure karakteristiği taşıdığı görülmektedir. Bunlar: Savaşa izin verilen veya savaş konusu olan surelerin Medenî olduğu bilgisidir. Bir diğeri de münafıkların yer aldığı surelerin Medenî olduğu tanımıdır. Ancak el-Ḥacc suresinin içerik incelemesi sonucu belirleyebildiğimiz daha özel Medenî sure özellikleri bulunmaktadır. Bunlar: (1) Şābīler, Medenî dönemin konusudur. (2) Hac ibadeti Medenî dönemin konuları arasındadır. (3) Müminlerin Mescid-i Ḥaram'a girmelerinin engellenmesi konusu Medenîdir. (4) Kur'an'da *şe'ā'irullāh* kullanımı Medine dönemine özgüdür. Dolayısıyla Kur'an'da her bir surenin üslup ve içerik bakımından incelenmesi sonucu sadece ilgili döneme özgü yeni ve detaylı özellikler tespit edilebilir.

Tefsir literatüründe 22/el-Ḥacc suresinin nuzûl dönemine dair ulaşabildiğimiz rivayetler mukayese edildiğinde, surenin Mekkî olarak nitelendirildiği her rivayette istisna tutulan Medenî ayetler bulunduğu görülmektedir. Yani “sure tamamen Mekkîdir” şeklinde bir haber tespit

¹⁸⁰ Abdülhamit Birışık, “Sûre,” *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c.37, s.539.

edilememiştir. Diğer taraftan surenin “tamamen Medenî” olduğunu aktaran rivayetler mevcuttur. Rivayetler arasında bir farklılık veya tutarsızlık olduğu görülse de bunlar surenin nuzûl dönemini büyük oranda Medine’ye taşımaktadır.

Ayetlerin nuzûl bağlamlarına dair ‘rivayet’ eksenli yapılan inceleme sonucu el-Hacc suresinin nuzûl döneminin Medine olarak belirlenmesinde bazı olaylar kaynak olmaktadır. Surenin birinci kısmı için şu tarihî bağlamlar tespit edilmiştir:¹⁸¹

1-2: Benū Muştalîk Gazvesi [1-10. ayetler]

11: Allah’a şartlı bir şekilde kulluk eden kişinin Medine’ye gelmesi veya bir Yahudinin şikâyeti [11-14. ayetler]

15: Ğatafân kabilesi [15-18. ayetler]

19: Bedr’de iki grubun karşılaşması [19-24. ayetler]

25: ‘Abdullâh b. Enes b. Hâtal’ın *enşâr*dan bir kişiyi öldürmesi veya müminlerin Mescid-i Haram’a girişlerinin engellenmesi [25-38. ayetler]

Surenin ikinci kısmı için savaşa izin verilmesini konu alan 39. ayetin nuzûl sebebi belirleyici olmaktadır [39-41. ayetler]. Bu kısımda özellikle muhataplar tarihî bağlamı belirlemede etkilidir. Önceki peygamberler, münafıklar, Yahudiler, hicret edenler ve surenin sonunda inananlara “İbrâhîm’in dininin” hatırlatılması tefsir rivayetlerine konu olmuştur. Bu unsurlar da surenin nuzûl şartlarının Medine olduğuna delil olmaktadır.

Sonuç olarak, surelerin nuzûl dönemlerinin tespitinde belirleyici kaynak bize göre ayetlerin nuzûl/tarihî bağlamlarına dair rivayetler olmaktadır. Mekkî bir kavram veya bir konu aynı zamanda Medine döneminde de geçebilmektedir. Ancak rivayetlerdeki tarihî bağlama işaret eden ayrıntılar araştırmamızı daha kesin sonuçlara ulaştırabilmektedir. El-Hacc suresinin üslup ve içerik merkezli incelemesi surenin *yâ eyyuhâ'n-nâs* hitabını, yaratılış, kıyamet, önceki peygamberler ve müşriklere ilişkin ayetler içermesi bakımından Mekkî olduğunu düşündürtebilir. Kronolojik olarak Medine dönemi, Mekke döneminden sonra olduğu için, Medenî dönem Mekkî dönemin anlam ve kavram dünyasını içermektedir. Dolayısıyla Mekkî dönemin üslup ve konuları Medenî surelerde bulunabilmektedir.

¹⁸¹ Metinsel bağlam takip edilerek ilişkilendirilen ayetlere köşeli parantez içinde işaret edilmiştir.

KAYNAKÇA

- Abdel Haleem, M. A. S. "The Story of Joseph in the Qur'an and the Old Testament," *Islam and Christian-Muslim Relations* 1:2 (1990), ss.171-191.
- 'Abdullāh b. Vehb. *el-Cāmi' 'Ulūme'l-Ḳur'ān [keẓā]*. Tah. ve ta'līk. Miklos Muranyi. 3 cilt. Beyrut: Dāru'l-Ġarbī'l-İslāmī, 2003.
- Ambros, Arne A. "Die Analyse von Sure 112: Kritiken, Synthesen, neue Ansätze," *Der Islam* 63:2 (2009), ss.219-247.
- el-Awa, Salwa M. S. *Textual Relations in The Qur'an: Relevance, coherence and structure*. New York: Routledge, 2006.
- Bardakoğlu, Ali. "Ferâiz," *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c.12, ss.362-363.
- el-Begāvī, Ebū Muhammed el-Ḥuseyn b. Mes'ūd el-Ferrā'. *Me'ālimu't-Tenzīl*. Tah. Muhammed 'Abdullāh en-Nimr, 'Uṣmān Cumu'a Ḍumeyriyye, Suleymān Muslim el-Ḥaraş. 8 cilt. Riyad: Dāru Ṭībe, 1411.
- Bell, Richard. *The Qur'an: Translated with a Critical Re-arrangement of the Surahs*. Edinburgh: T. & T. Clark, 1937-1939.
- Birişik, Abdulhamit. "Muhammed b. Akīle ve Ez-Ziyāde ve'l-İhsân fî 'Ulūmi'l-Kur'ân'ı," Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul, 1990.
- ". "İbn Akīle," *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c.19, ss.304-306.
- ". "Sûre," *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c.37, ss.538-539.
- Blachère, Régis. *Le Coran (al-Qor'ân)*. Paris: G.-P. Maisonneuve & Larose, 1966.
- Cuypers, Michel. *Le festin: une lecture de la sourate al-Ma'ida*. Paris: Lethielleux, 2007.
- Çetin, Abdurrahman. "Vakf ve İbtidâ," *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c.42, ss.461-463.
- ed-Dihlevī, Veliyyullāh. *el-Fevzu'l-Kebîr fî Uşûli't-Tefsîr*. Dimeşq: Dāru'l-Ġavşānī li'd-Dirāsāti'l-Ḳur'āniyye, 2008.
- Elik, Hasan & Muhammed Coşkun. *Tevhît Mesajı: Özlü Kur'an Tefsiri*. İstanbul: Fikir Yayıncılık, 2013.
- Farrin, Raymond K. "Surat al-Baqara: A Structural Analysis," *The Muslim World* 100 (2010), ss.17-32.
- Gökkır, Bilal. "Form and Structure of Sura Maryam-A Study from Unity of Sura Perspective," *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16:1 (2006), ss.1-16.
- ". "Konulu Tefsir: Hedef, İmkân ve Sınırları," Bilal Gökkır Necdet Yılmaz, Ömer Kara, Muhammed Abay, Necmettin Gökkır (ed.), *Tarihten Günümüze Kur'an'a Yaklaşımlar* (İstanbul: İlim Yayma Vakfı, 2010), ss.455-466.
- Gözeler, Esra. *Kur'an Ayetlerinin Tarihlendirilmesi*. İstanbul: 29 Mayıs Üniversitesi Kur'an Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2016.
- Grimme, Hubert. *Mohammed, II. Teil: Einleitung in den Koran. System der koranischen Theologie*. Münster: Aschendorff, 1895.

- el-Hâriş el-Muḥāsibī. *el-'Aql ve Fehmu'l-Kur'an*. Tah. Ḥuseyn el-Ḳuvvetlī. Beyrut: Dāru'l-Fikr, 1971.
- el-Ḥāzin, 'Alī b. Muḥammed. *Lubābu't-Te'vīl fī Me'āni't-Tenzīl*. Tah. 'Abdusselām Muḥammed Şāhīn. 4 cilt. Beyrut: Dāru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2004.
- Hirschfeld, Hartwig. *New Researches into the Composition and Exegesis of the Qoran*. London: Royal Asiatic Society, 1902.
- Işık, Emin. "Hac Sûresi," *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, c.14, ss.420-421.
- İbn 'Akīle el-Mekkī. *ez-Ziyāde ve'l-İhsān fī 'Ulūmi'l-Kur'an*. 10 cilt. Eş-Şāriḳa: Cāmi'atu'ş-Şāriḳa, 2006.
- İbn 'Atiyye, Ebū Muḥammed 'Abdulḥak. *el-Muḥarraru'l-Vecīz fī Tefsīri'l-Kitābi'l-'Azīz*. Tah. er-Raḥḥāle el-Fārūḳ, 'Abdullah b. İbrāhīm el-Enşārī, 'Abdul'āl es-Seyyid İbrāhīm, M. eş-Şāfi' eş-Şādiḳ el-'Anānī. 8 cilt. 2. Bsk. Beyrut: Vizāratu'l-Evḳāf ve'ş-Şu'uni'l-İslāmiyye- Devlet Ḳatar, 2007.
- İbn Cuzeyy, Muḥammed el-Kelbī. *et-Teshīl fī 'Ulūmi't-Tenzīl*. Tah. Muḥammed Sālīm Ḥāşim. 2 cilt. Beyrut: Dāru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1995.
- İbn Teymiyye, Takıyyuddīn. *Muḳaddime fī Uşūli't-Tefsīr*. Tah. 'Adnān Zerzūr. Kuveyt: Dāru'l-Ḳur'āni'l-Kerīm, 1972.
- İbnu'l-'Arabī, el-Ḳāḏī Ebū Bekr. *en-Nāsīḥ ve'l-Mensūḥ fī'l-Kur'āni'l-Kerīm*. Tah. 'Abdulkebīr el-'Alevī el-Medḡarī. 2 cilt. Kahire: Mektebetu'ş-Şeḳāfeti'd-Dīniyye, 1992.
- *Ḳānūnu't-Te'vīl*. Tah. Muḥammed Suleymānī. Cidde: Dāru'l-Ḳible li'ş-Şeḳāfeti'l-İslāmiyye & Beyrut: Mu'essesetu 'Ulūmi'l-Ḳur'an, 1986.
- İbnu'l-Cevzī, Ebū'l-Ferac. *Funūnu'l-Efnān fī Uyūni 'Ulūmi'l-Ḳur'an*. Tah. Ḥāşen Diyā'uddīn 'İtr. Beyrut: Dāru'l-Beşā'iri'l-İslāmiyye, 1987.
- *Zādu'l-Mesīr fī 'İlmi't-Tefsīr*. 9 cilt. Beyrut & Dimeşḳ: Mektebetu'l-İslāmī, 1983.
- İşler, Emrullah. "Muhasibi ve Fehmü'l-Kur'an'ı," yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara 1989.
- Johns, A. H. "Reflections on the Dynamics and Spirituality of *Sūrat al-Furqān*," Issa J. Boullata (ed.), *Literary Structures of Religious Meaning in the Qur'an* (Richmond, Surrey: Curzon, 2000) içinde, ss.188-227.
- el-Kāfiyeci. *Kitābu't-Tefsīr fī Ḳavā'idi 'İlmi't-Tefsīr*. Tah. ve Türkçe terc. İsmail Cerrahoğlu (*Kitābu't-Taysīr Fī Ḳavā'idi 'İlmi't-Tafsīr* [keza]). Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1974.
- Karagöz, Mustafa. "el-İksir fī Kavā'idi't-Tefsīr Örneğinde 'Tefsir Usulü' Yazımına Bir Katkı," *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9:17 (2010/1), ss.171-200.
- Klar, Marianna O. "Through the Lens of the Adam Narrative: A Re-consideration of *Sūrat al-Baqara*," *Journal of Qur'anic Studies* 17:2 (2015), ss.24-46.
- "Re-examining Textual Boundaries: Towards a Form Critical *Sūrat a-Kahf*," Majid Daneshgar, Walid A. Saleh (ed.) *Islamic Studies Today: Essays in Honor of Andrew Rippin* (Leiden: Brill, 2016) içinde, ss.215-238.
- "Text Critical Approaches to Sura Structure: Combining Synchronicity with Diachronicity in *Sūrat al-Baqara*. Part One," *Journal of Qur'anic Studies* 19:1 (2017), ss.1-38.

- Koloska, Hannelies. *Offenbarung, Ästhetik und Koranexegese: Zwei Studien zu Sure 18 (al-Kahf)*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2015.
- el-Ḳurṭubī, Muhammed b. Aḥmed. *el-Cāmi' li-Aḥkāmī'l-Ḳur'ān*. Tah. 'Abdulmuḥsīn et-Turkī ve diğeri. 24 cilt. Beyrut: Mu'essesetu'r-Risāle, 2006.
- el-Ḳuvvetlī, Huseyn. "Şerḥ ve Telhīs," el-Hāriş el-Muḥāsibī. *el-'Aql ve Fehmu'l-Ḳur'ān*. Tah. Huseyn el-Ḳuvvetlī (Beyrut: Dāru'l-Fikr, 1971) içinde, ss.245-260.
- Mir, Mustansir. "Elephants, Birds of Prey, and Heaps of Pebbles: Farāhi's Interpretation of *Sūrat al-Fil*," *Journal of Qur'anic Studies* 7:1 (2005), ss.33-47.
- Muḳātil b. Suleymān. *Tefsīru Muḳātil b. Suleymān*. Tah. 'Abdullāh Maḥmūd Şiḫāte. 5 cilt. Beyrut: Mu'essesetu't-Tārīḫi'l-'Arabī, 2002.
- Netton, Ian Richard. "Towards a Modern Tafsi'r of *Sūrat al-Kahf*: Structure and Semiotics," *Journal of Qur'anic Studies* 2:1 (2000), ss.67-87.
- Neuwirth, Angelika. "From the Sacred Mosque to the Remote Temple: *Sūrat al-Isrā'* between Text and Commentary," Jane Dammen McAuliffe, Barry D. Walfish, and Joseph W. Goering (ed.), *With Reverence for the Word: Medieval Scriptural Exegesis in Judaism, Christianity, and Islam* (New York: Oxford University Press, 2003) içinde, ss.376-407.
- "Images and Metaphors in the Introductory Sections of the Makkan Sūras," Colin Turner (ed.), *The Koran: Critical Concepts in Islamic Studies* (London & New York: Routledge, 2004) içinde, ss.244-273.
- "Qur'ānic Literary Structure Re-visited. *Sūrat al-Raḥmān* Between Mythic Account and Decodation of Myth" Stefan Leder (ed.), *Storytelling in the Framework of Non-fictional Arabic Literature* (Wiesbaden: Harrassowitz, 1998) içinde, ss.388-420.
- "Referentiality and Textuality in *Sūrat al-Ḥijr*: Some Observations on the Qur'ānic 'Canonical Process' and the Emergence of a Community," Issa J. Boullata (ed.), *Literary Structures of Religious Meaning in the Qur'ān* (Richmond, Surrey: Curzon, 2000) içinde, ss.143-172.
- *Studien zur Komposition der mekkanischen Suren*. Berlin & New York: De Gruyter, 1981.
- *Der Koran. Band 1: Früchmekkanische Suren*. Berlin: Verlag der Weltreligionen, 2011.
- Nöldeke, Theodor. *Geschichte des Qorāns*. Leipzig: Dieterich'sche Verlagsbuchhandlung, 1909.
- Nöldeke, Theodor, Friedrich Schwally, Gotthelf Bergsträßer & Otto Pretzl. *The History of the Qur'ān*. Ed. ve terc. Wolfgang H. Behn. Leiden & Boston: Brill, 2013.
- Öztürk, Mustafa & Hadiye Ünsal. "Evvelü Mâ Nezel Meselesi Bağlamında Erken Dönem Mekki Surelerin Kavram ve Anlam Dünyası," Mesut Okumuş (ed.), *Kur'an Nüzulünün Mekke Dönemi Sempozyumu* (Çorum: Çorum Belediyesi Kültür Yayınları, 2013) içinde, ss.93-143.
- Paçacı, Mehmet. "De ki: Allah Bir [أحد/واحد]'dir' -İhlas Suresi'nin Sami Geleneği Perspektifinden Bir Tefsiri," *İslâmiyât* 1:3 (1998), ss.49-71.

- . “Tefsirin Yöntemi Açısından Tefsir Ürünlerinin Sınıflandırılması Tartışması,” *Çağdaş Dönemde Kur’an’a ve Tefsire Ne Oldu?* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2013) içinde, ss.135-152.
- er-Râğib el-İşfehânî. *Muḳaddimetu Cāmi’i’t-Tefāsīr ma’a Tefsiri’l-Fātiha ve Meṭāli’l-Baḳara*. Tah. Aḫmed Ḥasen Ferḫāt. El-Kuveyt: Dāru’d-Da’ve, 1984.
- er-Rāzî, Faḫruddīn. *Mefātīhu’l-Ġayb*. 32 cilt. Beyrut: Dāru’l-Fikr, 1981.
- Robinson, Neal. “Hands Outstretched: Towards a Re-reading of *Sūrat al-Mā’ida*,” *Journal of Qur’anic Studies* 3:1 (2001), ss.1-19.
- . “*Sūrat Āl İmrān* and Those with the Greatest Claim to Abraham,” *Journal of Qur’anic Studies* 6:2 (2019) ss.1-21.
- . “The Structure and Interpretation of *Sūrat al-Mu’minūn*,” *Journal of Qur’anic Studies* 2:1 (2000), ss.89-106.
- Rodwell, John Meadows. *The Koran*. Londra: J. M. Dent & Sons Ltd, Everyman’s Library, 1963.
- Rubin, Uri. “The Shrouded Messenger: On the Interpretation of al-Muzzammil and al-Muddaththir,” *Jerusalem Studies of Arabic and Islam* 16 (1993), ss.96-107.
- Saleh, Walid A. “End of Hope Suras 10-15, Despair and a Way Out of Mecca,” Angelika Neuwirth & Michael A. Sells (ed.), *Qur’anic Studies Today* (New York: Routledge, 2016) içinde, ss.105-123.
- es-Seḫāwî, ‘Aleḡuddīn. *Cemālu’l-Ḳurrā’ ve Kemālu’l-İḳrā’*. Tah. ‘Alī Ḥuseyn el-Bevvāb. 2 cilt. Mekke: Mektebetu’t-Turāş, 1987.
- Sinai, Nicolai. “An Interpretation of *Sūrat al-Najm* (Q. 53),” *Journal of Qur’anic Studies* 13:2 (2011), ss.1-28.
- . “The Unknown Known: Some Groundwork for Interpreting the Medinan Qur’an,” *Mélanges de l’Université Saint-Joseph* 66 (2015-2016), s.55.
- Smith, David E. “The Structure of al-Baqarah,” *The Muslim World* 91 (2001), ss.121-136.
- es-Suyūtî, Celāluddīn. *el-İtkān fî ‘Ulūmi’l-Ḳur’ān*. Tah. Merkezi’d-Dirāsāti’l-Ḳur’āniyye. 6 cilt. Medine: Mucemma’u’l-Melik Fehd li-Ṭiba’āti’l-Muşḫafi’ş-Şerīf, tsz.
- . *ed-Durru’l-Meşūr fî’t-Tefsīr bi’l-Meşūr*. Tah. ‘Abdulmuḫsīn et-Turkī. 17 cilt. Kahire: Merkezi Heçr li’l-Buḫūş ve’d-Dirāsāti’l-‘Arabiyye ve’l-İslāmīyye, 2003.
- . *Lubābu’n-Nuḳūl fî Esbābi’n-Nuzūl*. Kahire: Mektebetu’ş-Şafā, 2002.
- Şulul, Kasım. *İlk Kaynaklara Göre Hz. Peygamber Devri Kronolojisi*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2013.
- eṭ-Ṭaberî, Ebū Ca’fer Muḫammed b. Cerīr. *Cāmi’u’l-Beyān ‘an Te’vīli Āyi’l-Ḳur’ān*. Tah. ‘Abdulmuḫsīn et-Turkī. 26 cilt. Kahire: Dāru Heçr, 2001.
- . *Tārīhu’l-Umem ve’l-Mulūk*. Tah. Muḫammed Ebū’l-Faḡl İbrāḡīm. 11 cilt. [Kahire:] Dāru’l-Me’ārif bi-Mişr, [1967].
- Toorawa, Shawkat M. “Hapaxes in the Qur’an: identifying and cataloguing lone words (and loanwords),” Gabriel S. Reynolds (ed.), *New Perspectives on the Qur’an: The Qur’an in its historical context* (Routledge: London & New York, 2011) içinde, ss.193-246.

- . “*Sūrat Maryam* (Q. 19): Lexicon, Lexical Echoes, English Translation,” *Journal of Qur’anic Studies* 13:1 (2011), ss.25-78.
- eṭ-Ṭūfī, İbn Sa’īd el-Hanbelī. *el-İksīr fī Kavā’idi’t-Tefsīr*. Tah. ‘Abduḷkādīr Huseyn. Kahire: Mektebetu’l-Ādāb, 1977.
- Türcan, Selim. “Kur’ân’ın İfade Kalıpları Nüzul Kronolojisini Aydınlatılabilir mi? Müzzemmil Suresi Örneğinde Bir Yöntem Denemesi,” *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9:17 (2010), ss.67-100.
- Türcan, Selim & Ömer Dinç. “Kur’ân’ın İfade Kalıpları Nüzul Kronolojisini Aydınlatılabilir mi? Fâtiha Suresinin Nüzul Zamanına İlişkin Bir Değerlendirme,” *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14:28 (2015/2), ss.5-34.
- el-Vāhidī, Ebū’l-Ḥasen ‘Alī b. Aḥmed. *Esbābu’n-Nuzūl*. Tah. Kemāl Besyūnī Zağlūl. Beyrut: Dāru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, 1991.
- . *el-Vecīz fī Tefsīri’l-Kitābi’l-‘Azīz*. Tah. Şafvān ‘Adnān ed-Dāvūdī. 2 cilt. Dimeşk: Dāru’l-Ḳalem & Beyrut: ed-Dāru’ş-Şāmiyye, 1995.
- el-Vākidī, Muḥammed b. ‘Umer. *Kitābu’l-Megāzī*. Tah. Marsden Jones. 3 cilt. [Beyrut]: ‘Ālemu’l-Kutub, 1984.
- Watt, W. Montgomery. *Companion to the Qur’ān*. London: George Allan and Unwin Ltd., 1967.
- Weil, Gustav. *Historisch-Kritische Einleitung in den Koran*. Bielefeld: Velhagen & Klasing, 1844.
- . “An Introduction to Quran. III,” terc. Frank K. Sanders, Harry W. Dunning, *The Biblical World* 5:5 (1895), ss.343-359.
- Younes, Munther. “Charging Steeds or Maidens Doing Good Deeds? A Re-Interpretation of Qur’ān 100 (al-‘ādiyāt),” *Arabica* 55 (2008), ss.362-386.
- Zahniser, A.H. Mathias. “Major Transitions and Thematic Borders in Two Long Sūras: al-Baqāra and al-Nisā’,” Issa J. Boulatta (ed.), *Literary Structures of Religious Meaning in the Qur’an* (Ricmond: Curzon, 2000) içinde, ss.26-55.
- . “Sūra as Guidance and Exhortation: The Composition of *Sūrat al-Nisā’*,” Asma Afsaruddin & A. H. Mathias Zahniser (ed.), *Humanism, Culture, and Language in the Near East: Studies in Honor of Georg Krotkoff* (Winone Lake, Indiana: Eisenbrauns, 1997) içinde, ss.71-85.
- . “The Word of God and the Apostleship of ‘İsā : A Narrative Analysis of Āl ‘Imrān (3):33-62,” *Journal of Semitic Studies* 37:1 (1991), ss.77-112.
- ez-Zerkeşī, Bedruddīn Muḥammed b. ‘Abduḷlāh. *el-Burhān fī ‘Ulūmi’l-Ḳur’ān*. Tah. Muḥammed Ebū’l-Faḍl İbrāhīm. 4 cilt. Kahire: Mektebetu Dāri’t-Turās, [1957].
- ez-Zurkānī, Muḥammed ‘Abdu’azīm. *Menāhīlu’l-‘İrfān fī ‘Ulūmi’l-Ḳur’ān*. Beyrut: Dāru İhyā’i’t-Turāsi’l-‘Arabī, 1998.